

Історія України

«А найголовніше – убогих не забувайте,
а скільки можете по змозі годуйте
і подавайте [милостиню] сироті, і вдовицю
оправдуйте самі, а не давайте сильним
погубити людину.»

(Володимир Мономах)

7
КЛАС

Важливі дати

- IX ст. — утворення Русі-України
882 р. — об'єднання північних та південних руських земель Олегом
907, 911, 944 рр. — укладання перших русько-візантійських договорів
945 р. — повстання деревлян проти князя Ігоря
979–1015 рр. — правління Володимира Великого
988 р. — запровадження християнства як державної релігії
1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого
1036 р. — поразка печенігів під Києвом
1037 р. — зведення Софійського собору за літописом. Перша пол. XIII – серед. XIII ст. — укладення «Руської правди»
1068 р. — поразка руських князів у битві з половцями на р. Альта. Повстання киян проти Ізяслава Ярославича
1097 р. — Любецький з'їзд князів
1113–1125 рр. — правління Володимира Мономаха у Києві
1187 р. — перша згадка назви Україна в писемних джерелах, створення «Слова о полку Ігоревім»
1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави

- 1223 р. — битва на р. Калка
1238 р. — перемога Данила і Василька Романовичів над лицарями
1237–1241 рр. — монгольська навала
1240 р. — захоплення Києва монголами
1245 р. — перемога війська галицько-волинських князів Данила і Василька Романовичів та їхніх спільників половців над угорцями, поляками та галицькою боярською опозицією
1253 р. — коронування Данила Романовича
1303 р. — утворення Галицької православної митрополії Друга пол. XIII ст. — початок входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Королівства Угорського, Молдовського князівства
1362 р. — битва поблизу р. Сині Води
1385 р. — Кревська унія
1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства
1440-ві роки — утворення Кримського ханства
1471 р. — ліквідація Київського удільного князівства
1478 р. — визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії
1514 р. — битва поблизу м. Орша

За редакцією О. І. Пометун
Ольга Дудар, Олександр Гук

Історія України

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2020

УДК 94(477)*кл7(075.3)
Д81

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

За редакцією О. І. Пометун

Дудар О. В.
Д81 Історія України : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Дудар, О. І. Гук. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2020. — 160 с.

ISBN 978-966-983-137-8

УДК 94(477)*кл7(075.3)

ISBN 978-966-983-137-8

© Дудар О. В., Гук О. І., 2020
© Видавничий дім «Освіта», 2020

Шановні семикласники та семикласниці!

Середньовіччя — захоплива й цікава епоха, в історії України ця доба стала часом формування потужної державності, боротьби за міжнародний авторитет і видатних досягнень у сфері культури.

Працюючи із цим підручником, ви дізнаєтеся багато нового про українські землі V–XV ст., про життя людей, які їх населяли, про видатних правителів, митців, мислителів та церковних діячів, про важливі історичні джерела.

Ви не пропустите важливих дат та понять. Адже їх у підручнику виділено жирним шрифтом. Нові терміни розміщено у рамці.

А для швидкої та легкої навігації у тексті є умовні позначення:

Пригадайте матеріал, з яким ви попрацювали на уроках історії раніше.

Поясніть. Обдумуйте завдання і висловлюйте свої міркування щодо важливих фактів, явищ чи особливостей діяльності історичних персоналій.

Розгляньте, обговоріть. Попрацюйте з ілюстраціями, виконайте завдання і поділіться своїми висновками з однокласниками чи однокласницями або вчителем.

Дослідіть. Використовуйте дослідницькі методи: сформууйте власні припущення і порівняйте їх із текстом підручника.

Запишіть, намалюйте. Виконайте письмове або творче завдання.

Перевірте себе. Виконайте онлайн-вправу. Дайте відповідь на запитання.

Будьте допитливими. Ми не все знаємо про минуле України, та в наших силах аналізувати, досліджувати, перевіряти висновки вчених та формувати власні судження про особливості життя наших предків.

Успіхів!

Район розселення слов'янських племен у IV ст.

Шляхи розселення слов'ян у VI–VIII ст.

Території, на яких наприкінці VIII ст. жили:

східні слов'яни   західні слов'яни
 південні слов'яни

МОРАВИ Назви слов'янських племен

ПОЛЯНИ Слов'янські племена — предки українців

ЯТВЯГИ Інші племена

Північний кордон Візантійської імперії напередодні Великого розселення слов'ян

Кордони сучасної України

РОЗДІЛ 1

Виникнення та становлення Русі-України

§1. Розселення слов'янських племен на теренах України. Господарство і суспільство слов'ян

Пригадайте важливі риси життя давніх слов'ян, які відомі вам з уроків історії у шостому класі. Розгляньте зображення. Як одяг і вбрання віддзеркалюють спосіб життя давніх слов'ян?

Протягом IV–VII ст. різні племена постійно переміщувалися і безперервно боролися за території. Давні слов'яни теж включилися у цей процес. Їхнє Велике розселення ускладнювала боротьба з іншими народами. Зокрема, аваро-слов'янські конфлікти призвели до тимчасового підкорення кочовиками-аварами склавинів та занепаду антського племінного союзу. Тому з початку VII ст. в історичних джерелах згадок про антів немає. Назву ж «склавини» історики вживають стосовно племен, які в VII–IX ст. мешкали на теренах України. Є припущення, що саме ця назва з часом трансформувалася у поняття «слов'яни».

Яка доля антів і склавинів у VII ст.? Які історичні процеси впливали на їхній розвиток у цей час?

З. Васіна.
Давні слов'яни

У результаті Великого розселення слов'ян у V–VII ст. на великій території Європи виникли східна, західна та південна групи слов'янських племен. Дослідники вважають східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і білих хорватів, які заселяли територію сучасної України, предками українців.

Про утворення східнослов'янських племінних союзів нам відомо з літопису «Повість минулих літ».

Літопис — це історико-літературний твір, у якому оповідь ведеться за роками.

До якого виду історичних джерел належать літописи?

«Повість минулих літ» (або «Повість временних літ») створена на початку XII ст. Цей літопис ліг в основу всього подальшого східнослов'янського літописання. Він є однією з найдавніших літературних пам'яток в історії України та важливим історичним джерелом.

Розгляньте зображення. Якими рисами наділяє літописця скульптор? Чому літописи створювали при монастирях?

Прочитайте уривок із «Повісті минулих літ». Визначте, які східнослов'янські племена жили в межах сучасної України. За потреби скористайтеся картою. Чому літописець пов'язував місця розселення східнослов'янських племен із певними річками?

«...ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота... Слов'яни ж, [які] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм

іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами... Радимичі ж і в'ятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий В'ятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а В'ятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі

М. Антокольський.
Нестор-літописець. 1890

поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їхні і до сьогодні».

Господарський і суспільний розвиток східних слов'ян

Пригадайте, якими були основні заняття давніх слов'ян. Чому розвиток господарства мав значний вплив на політичне життя племен і народів?

Землеробство залишалося провідним заняттям слов'ян, які мешкали в межах сучасної України. Археологи стверджують, що тодішні жителі українських земель вирощували просо, жито, пшеницю, льон та інші культури. Для обробітку землі вони використовували рало, мотики, для збору врожаю — серпи, коси. Згодом у слов'ян з'явився плуг із залізним лемешем (частиною, що у процесі орання землі підрізує пласт ґрунту знизу).

Чому знаряддя праці постійно удосконалювалися? Це полегшувало життя, впливало на зміну суспільного укладу, отже, і на формування різних суспільних верств.

Верства — це стійка соціальна група, учасники якої займаються економічно й соціально рівноцінними видами праці й отримують приблизно рівну матеріальну та моральну винагороду.

Розгляньте зображення. Яким верствам давнього суспільства належали ці предмети? Якими навичками мали володіти ремісники, що їх виготовили?

Дерев'яне рало

Керамічний посуд

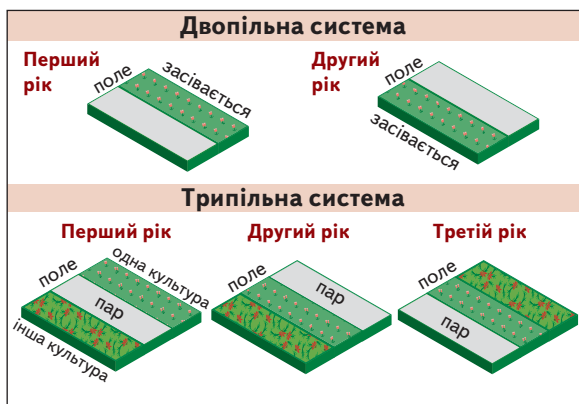
Давньоруські мечі

Землероби використовували перелогову та підсічну форми обробітку землі. За **перелогової системи** після збирання кількох урожаїв ділянку не обробляли 8–15 років. Такі незасіяні ділянки називали **паром**. Родючість ґрунту відновлювалася під впливом природної рослинності. Така система обробітку землі існувала переважно у степових і лісостепових районах.

Підсічну систему найчастіше застосовували у північних лісових районах. Там спочатку підрубували (підсікали) дерева, а коли вони висихали, їх спалювали. Попіл використовували як добриво, тому врожайність була високою. Але така система вимагала великих затрат.

Постійно розчищати нові ділянки було під силу тільки родовій общині.

Завдяки використанню плуга і переходу до орного землеробства помітно зросла продуктивність праці. Східні слов'яни почали застосовувати двопільну, а потім і трипільну систему — щороку вони чергували різні посівні культури і парову систему.

Системи землеробства

Розгляньте схему. Визначте переваги і недоліки різних систем землеробства. Поміркуйте, чи впливала господарська діяльність землеробів на довкілля.

У господарстві стали частіше використовувати тяглову силу коней, яких розводили не тільки для війська, а й для землеробів. Це у VII ст. сприяло переходу від родової до **сусідської общини**. Адже обробляти землю могли невеликі колективи, які утворювалися за принципом сусідства, а не за кровною спорідненістю. Садиба, тварини, житло переходили у приватну власність, що зумовлювало розпад родової общини. Дворище поступалося місцем поселенню — **селу**.

У сільській общині сільськогосподарські землі іще довгий час залишалися у спільній власності, а сім'ї отримували наділи у користування на певний час. При цьому лісові угіддя, водойми, сінокоси і пасовища залишалися у спільній власності.

Як ви гадаєте, чому поява у сімей наділів призвела до появи майнової нерівності? Поміркуйте, чому одні землероби ставали заможнішими, а другі — ні.

Кожна сім'я мала власні знаряддя праці, обробляла окрему ділянку землі. Тому успішне господарювання залежало від кожного землероба. Це призвело до майнового розшарування і появи заможної верхівки. Зазвичай це були представники племінної знаті (їх називали **нарочитими мужами**), які здобули визнання завдяки багатству або військовим успіхам.

Які обставини вплинули на зростання ролі князя у суспільстві?

Оскільки слов'яни мусили захищати свої землі, урожай, господарство від кочових племен, посилювався вплив вищого воєначальника — **князя**. На ранніх етапах князя обирали на зібраннях дорослих чоловіків-воїнів — на **вiче**. Згодом він став передавати свою владу у спадок. Князь збирав власне військо, яке називали **дружиною**. Це військо було не дуже численним. Дружинниками, або княжими мужами, ставали хоробрі, сильні, досвідчені у військовій справі чоловіки. Деякий час їх утримували і годували при княжому дворі за рахунок добровільних внесків усього племені, а також здобичі у походах. Проте пізніше княжі мужи почали присвоювати землі, створювати власне господарство. Тож поступово князь і дружина здобули практично необмежену владу над одноплемінниками.

3. Васіна. Князь із дружинниками

1. Назвіть сім літописних племен, які мешкали на землях сучасної України. Які з них контролювали землі в межах вашого рідного регіону?
2. Якими були основні заняття давніх слов'ян? Поміркуйте, чому землеробство мало більший вплив на розвиток суспільного устрою, ніж ремесло чи промисли.
3. Чому серед східних слов'ян поступово зростала роль військового лідера — князя?
4. Виконайте онлайн-вправу. Перевірте, чи знаєте ви, де жили східнослов'янські племена.

Домашнє завдання

1 Напишіть на відповідній сторінці контурної карти назви літописних східнослов'янських племен, позначених на карті цифрами. Який географічних об'єкт може бути зручним орієнтиром у вашій роботі?

2 Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Назва східнослов'янського союзу племен	Територія розселення	Політичний центр

3 Підготуйте повідомлення про розвиток ремесла і торгівлі у східних слов'ян. Якими якостями були наділені успішні ремісники і купці?

§2. Сусіди східних слов'ян

Назвіть сусідів східних слов'ян. За потреби скористайтесь картою. Історію яких держав або племен ви вже вивчали?

В умовах Великого переселення народів залишатися осторонь процесів міграції було неможливо. Тому слов'яни боролися за кращі землі, об'єднувалися у союзи — вели активну зовнішню політику.

Візантійська імперія

Як склалися відносини між візантійцями та давніми слов'янами?

Східнослов'янські племена підтримували і розвивали зв'язки з **ромеями** — так називали себе жителі Візантії, літописи ж називають їх греками, а ми називатимемо візантійцями. Обидві сторони мали

значну вигоду від взаємної торгівлі. Адже володіння візантійських імператорів із VI ст. поширювалися і на Крим. Вони прагнули контролювати Північне Причорномор'я, бо тут пролягав вигідний торговельний шлях «із варяг у греки».

Знайдіть землі варягів на карті на с. 4. Прокладіть на відповідній сторінці контурної карти шлях від їхніх земель до Візантії.

Східнослов'янські племена контролювали середню частину шляху і намагалися поширити свій вплив на Чорне море. Візантія прагнула зберегти свій вплив на поселення на території сучасного Кримського півострова. Тому між могутньою імперією та східними слов'янами тривала боротьба за територію.

Що слугувало становленню тісних зв'язків між східними слов'янами і візантійцями? Поміркуйте, якими товарами обмінювалися східні слов'яни і ромеї.

Розгляньте зображення. Які предмети побуту візантійської знаті могли цікавити руських купців?

Знатні візантійці

Скандинавія

Візантія була кінцевим пунктом шляху «із варяг у греки». А розпочинався він на півночі — там, де жили предки сучасних данців, шведів, норвежців.

Вікінги, варяги, нормани — їх називали по-різному. У Східній та Західній Європі вони стали відомими завдяки своїй військовій звитязі. Нині вікінги — герої художніх книг, фільмів, серіалів, коміксів. Образ північного воїна оповитий легендами, тож приваблює і читачів, і глядачів. Розгляньте зображення. Які популярні риси варягів (вікінгів) передав художник?

Вікінг

Складні кліматичні умови Скандинавії змусили тамтешніх воїнів організовувати військові походи до сусідніх земель. Іноді вони обкладали даниною підкорені народи. Так сталося із східнослов'янськими племенами словен та кривичів.

Знайдіть на карті на с. 4 території, які у VII ст. були під контролем булгар.

Ще один спосіб заробітку скандинавів — військова служба у впливових та багатих правителів. Відомо, що цих воїнів наймали і візантійські імператори, і східнослов'янські князі. Візантійці називали найманців варангами. Імовірно, звідси пішло і слов'янське слово «варяги». Літописці представників північних народів називали саме так.

Завдяки торгівлі, військовій силі та службі у князівських дружинах варяги з кінця VIII ст. впливали на політичне життя східних слов'ян.

Авари. Булгари та Хозарський каганат

Пригадайте, як склалися відносини давніх слов'ян та аварів.

У другій половині VI ст. на території сучасної України вперше з'явилися кочові племена аварів. Вони спустошили землі слов'ян-антів, досягли Центральної Європи і заснували свою войовничу державу **Аварський каганат** на чолі з ханом Баяном. Після розгрому аварів у VIII ст. до земель слов'ян підійшли франки.

У VII ст., коли авари відійшли на захід, у Північному Причорномор'ї з'явилися тюркомовні булгари. Булгарський хан Орхан мав гарні відносини з ромеями завдяки спільній боротьбі з аварами. Тож відрядив свого племінника хана Кубрата до Константинополя здобувати освіту й політичний досвід. Згодом Кубрат об'єднав одноплемінників у Велику Булгарію. Завдяки союзу з Візантією він за тридцять років розширив сферу впливу булгар від Волги до Дунаю.

Поміркуйте, чому Візантія підтримувала Велику Булгарію.

По смерті Кубрата його спадкоємці не зберегли цілісності держави. Один із його синів зі своєю ордою перейшов Дунай і у 681 р., розбивши війська візантійського імператора Константина IV, завоював

Добруджу, де заснував **Перше Болгарське Царство**. Інший син узяв під контроль землі в середній течії Волги і вздовж Ками серед угро-фінських племен. Там у VIII ст. у межах Хозарського каганату було засновано **Волзьку Булгарію**. Оскільки її землями проходили важливі торговельні шляхи, слов'яни підтримували з булгарами економічні зв'язки. Проте згодом слов'янські князі стали військовою загрозою Волзькій Булгарії.

Які товари могли пропонувати слов'янські купці на східних ринках?

Одночасно з Великою Булгарією на схід від неї, між Доном і Волгою та у Прикаспії, виникло ще одне об'єднання тюркомовних племен — **Хозарський каганат**. У VII–VIII ст. хозари обклали даниною мешканців Криму, слов'ян лісостепу Подніпров'я і Подоння (полян, сіверян, радимичів і в'ятичів), частину угро-фінських народів Середнього Поволжя.

Данина — у давні часи назва натурального (сільськогосподарські продукти, мисливська здобич, ремісничі вироби) або грошового податку, який підкорені племена сплачували на користь переможця.

О. Федоров.
Хозари

Розгляньте зображення хозарських воїнів. Чи схожі вони на представників інших племен, які контролювали Північне Причорномор'я? Порівняйте політику Хозарського каганату з політикою інших кочовиків.

До початку IX ст. хозари воювали з арабами на Північному Кавказі та Закавказзі, зберігаючи союзні відносини з Візантією. А із середини IX ст. розпочалося протистояння з Руссю-Україною, Візантією, печенігами та іншими народами.

Як можна охарактеризувати відносини між полянами і хозарами на основі літопису? Чому, на вашу думку, літописець включив цей переказ до свого твору? Чим відрізнялися відносини східних слов'ян із хозарами від їхніх відносин з іншими сусідами?

«І знайшли полян хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: “Платіте нам данину”. Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: “Ось, знайшли ми данину нову”. А ті запитали їх: “Звідки?” І вони сказали їм: “В лісі на горах, над рікою Дніпровською”. А ті запитали: “Що вони дали?” І вони показали меч, і мовили старці хозарські: “Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель”» (із «Повісті минулих літ»).

1. Визначте основні риси відносин східних слов'ян з їхніми сусідами.
2. Виконайте онлайн-вправу.
3. Розв'яжіть кросворд.

Домашнє завдання

- 1 Охарактеризуйте вплив сусідів на життя східних слов'ян. Висновки запишіть у зошит.
- 2 Підготуйте повідомлення про одного із сусідів східних слов'ян (індивідуально чи у групах).

§ 3. Утворення Русі-України

Яке східнослов'янське плем'я жило навколо Києва? Поміркуйте, які територіальні переваги воно мало порівняно з іншими.

Державу, яка виникла на території сучасної України, у писемних джерелах називають Руською землею. Тому і її народ називали руським. Однак цей термін не був одвічною назвою східних слов'ян. Широкого вжитку він набув лише у IX–X ст. Назва Руська земля в «Повісті минулих літ» уперше згадана в тексті про події 852 року: «В літо 852 [...] коли почав царювати Михаїл, почала прозиватися **Руська земля**».

Чому для автора «Повісті минулих літ» було важливо зробити посилання на документи Візантійської імперії?

У X ст. назва Русь стала офіційною. У договорах Русі з Візантією 907 та 911 років неодноразово згадано: «від роду руського», «Руська земля», «русичі».

Існує кілька версій походження етноніма Русь. Найпопулярніші з них — три:

- 1) етнонім Русь має місцеве, середньодніпровське походження;
- 2) цю назву запозичили слов'яни у скандинавів;
- 3) русичами, або руссю, називали воїнів — верхівку східнослов'янського суспільства.

Учені не мають єдиної думки щодо цього, але в літописах поняття «Русь» і «Руська земля» виступають у двох значеннях. Широке поняття стосується усіх східнослов'янських земель, а вузьке — на позначення Київщини, Чернігівщини і Переяславщини.

Про що свідчить, на вашу думку, вживання поняття «Русь» щодо сучасних українських земель?

Кий

Розгляньте світлину. На ній — пам'ятник, створений українськими скульптором Василем Бородаєм та архітектором Миколою Феценком. Його встановили у Києві на березі Дніпра у 1982 р. Хто увіковічений у пам'ятнику? Чому скульптор зобразив героїв у човні?

Поміркуйте, чому літописець нарівні з легендою про заснування Києва посилається на перекази про похід Кия на Царгород.

*В. Бородай, М. Феценко.
Пам'ятник засновникам Києва. 1982*

«Поляни ж жили осібно і володіли родами своїми... І були три брати. Одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра

їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив — на третій горі, від нього ж прозвалася Хоривиця. І в ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ... Інші, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з того боку Дніпра, тому й говорили: “На перевіз на Київ”, — а коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Цареграда. Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого — не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого — не знаю, і при якому приходив царі [теж не знаю]» (із «Повісті минулих літ»).

Зважаючи на літописні свідчення, український історик Микола Котляр вважає Кия найцікавішою і найзагадковішою постаттю у всій історії Києва, адже серед дослідників існують різні версії щодо його правління. Невідомо, чи існував такий правитель як Кий насправді. Але місто, яке він заснував, стало тим соціально-політичним і військовим центром, навколо якого згуртувалось перше державне об'єднання східних слов'ян — **Русь-Україна**. А злет міста Київ дехто з істориків пов'язує з ім'ям князя Аскольда.

Аскольд

Не менш загадкова особистість, ніж князь Кий, на думку історика Миколи Котляра, — легендарний діяч Русі-України IX ст. Аскольд. Відомо, що у 860 р. руські воїни під проводом Аскольда висадилися у бухті Золотий Ріг, що омивала Константинополь, і розпочали облогу міста.

Літописець так його описує:

«Коли почав царювати Михаїл [імператор Візантії з 842 р.] [...] за цього царя приходила Русь [війною] на Царгород, як пишеться про це в літописанні грецькому [візантійському]. Ось чому з цієї пори почнемо [розповідь] і число [лік рокам] покладемо».

Поміркуйте, чому для літописця похід Аскольда був не просто важливою подією, а своєрідною точкою відліку у «Повісті минулих літ».

Учені-візантиністи дійшли висновку, що Аскольд і його воєначальники не мали достатньо сил, щоб подолати могутні мури Царгорода.

А імператор Михаїл, який залишив військо в Малій Азії для боротьби з арабами, своєю чергою, не міг здолати ворога. Учені припускають, що мирних домовленостей було досягнуто завдяки викупу, який сплатила Візантія війську Аскольда. Імовірно, київський князь прийняв хрещення. Тому його вважають першим представником політичної еліти Києва, хто змінив релігію за візантійським зразком.

Чому владні кола Візантії були зацікавлені у хрещенні київського князя?

Розгляньте зображення князя Аскольда. Які деталі вказують на особливості його політики?

Літописець не надає точних даних про правління Аскольда. Як ви вважаєте чому?

Г. Корінь, В. Федько.
Князь Аскольд. Мозаїка на станції Київського метрополітену «Золоті ворота». 1989

«І народ росів [...] [імператор Василь] залучив до переговорів і, уклавши з ними мирний договір, переконав зробитися учасниками божественного хрещення, і влаштував так, що вони прийняли архієпископа, який отримав свячення від патріарха Ігнатія. Архієпископ, прибувши в країну сказаного народу для згаданої справи, прийнятий був прихильно. Володар того народу [...] закликає і питає, що [архієрей] сповістить і чому буде їх вчити... І кинута була в піч з вогнем книга святого Євангелія. Після достатнього часу, коли піч згасла, здобутий був священний сувій, цілий і неушкоджений [...] Побачивши це, вражені величчю чуда, варвари без сумнівів почали хреститися» (із твору *Константина Багрянородного*).

1. Чому дослідники роблять висновок, що в описі йдеться про правління князя Аскольда?
2. Як у тексті літопису пояснено зміну віри Аскольдом? Чому цей крок міг не сподобатись оточенню князя?
3. Виконайте онлайн-вправу і дізнайтеся, чи запам'ятали ви особливості політики Кия і Аскольда.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте коротке повідомлення про теорії походження поняття «Русь».
- 2 Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Князь	Роки правління	Внутрішня і зовнішня політика

- 3 Доберіть в Інтернеті піктограми, які допомогли б вам позначати на карті важливі події. Наприклад, — морські походи.

§4. Правління Олега та Ігоря

Олег

Появу якої версії походження поняття «Русь» зумовили слова літописця? Знайдіть на карті на с. 4 землі, у яких правив Рюрик.

«Ось чудь, словени, кривичі і інші вигнали варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І пішли вони за море до варягів, до русі. І просили княжити і володіти ними. І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, — на Білім озері, а третій, Трувор, — в Ізборську» (із «Повісті минулих літ»).

Не всім впливовим киянам сподобалося, що Аскольд прийняв хрещення. За свідченням літописця, який вважав Аскольда і його літописного співправителя Діра варязькими воїнами, усунув київського князя від влади Рюрик. На підтримку новгородського князя, на думку істориків, сподівалися змовники. Однак у 879 р. Рюрик помер. До Києва прибув чи то родич, чи то воєвода Рюрика — Олег. Разом із ним та його воїнами до Києва потрапив і малолітній син Рюрика — Ігор, але про нього ми поговоримо пізніше.

Розгляньте ілюстрацію з літопису на с. 19. Поміркуйте, що саме зображено на мініатюрі. Кого з героїв літопису можна на ньому впізнати?

Чому Олег вдався до підступу, а не вступив у відкритий бій за володіння Києвом?

«І прийшов до гір Київських, і побачив Олег, що Аскольд і Дір княжать, і заховав воїв у лодіях... І послав до Аскольда і Діра, кажучи: “Купці ми, ідемо до греків від Ольга і від Ігоря-княжича. Приходьте до роду свого, до нас”. Аскольд же і Дір прийшли. І вискочили всі із лодій... І убили Аскольда і Діра... І сів Олег, княжучи в Києві, і рече Олег: “Се буде мати городам руським”» (із «Повісті минулих літ»).

Захопивши у 882 р. владу в Києві, Олег об'єднав Північну й Південну Русь, що стало, на думку історика Миколи Котляра, вирішальним кроком на шляху до створення держави східних слов'ян. Поступово Олег поширив свою владу на слов'янські й неслов'янські племена. Так, князь підкорив деревлян, сіверян, радимичів, данину йому платили словени, кривичі, меря.

У «Повісті минулих літ» також ідеться про те, що у 907 р. Олег на чолі війська здійснив успішний похід на столицю Візантійської імперії Константинополь.

Розгляньте мініатюру. Які події зображено? Чи могли ці події бути реальними?

«І звелів Олег воям своїм колеса поробити і поставити кораблі на колеса. І, маючи попутний вітер, напнули паруси, і пішли по полю на город. Побачили ж це греки і злякалися, і рекли, пославши до Олега: “Не погубляй город, зберемо данину, яку захочеш”».

Та найбільшу цінність для істориків має наведений у «Повісті минулих літ» договір між Києвом та Царгородом. Згідно з укладеними

Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

домовленостями Візантія гарантувала руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла давати щорічну данину Києву та іншим руським містам. Після нового походу князя Олега на Візантію у 911 р. умови було уточнено — розширено привілеї руських купців.

Чи погоджуєтеся ви з міркуванням історика Миколи Костомарова, що «особистість Олега у нашому початковому літописі є сповна особою переказів, а не історії»? Обґрунтуйте свою думку.

Ігор

За літописом, посівши київський стіл, Ігор придушив повстання деревлян, обклав даниною уличів. Новий князь діяв жорстокіше за Олега, наклав на підкорених значно більшу данину. Тому уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися до межиріччя Дністра і Південного Бугу.

Літопис повідомляє, що у 915 р. «вперше прийшли на Руську землю печеніги і, заключивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю». Згодом печеніги порушили мирну угоду — їх до нападів на Русь підштовхнула Візантія.

Пригадайте, які кочові племена жили в межах сучасної України до X ст.

Ігор теж воював із Візантією. У 941 р. він організував грандіозний похід проти неї, залучивши десять тисяч лодій. Проте ця кампанія завершилася поразкою — візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем». Літопис повідомляє: «Феофан же зустрів їх у ладдях з вогнем

Використання грецького вогню.
Мініатюра із мадридського списку
«Хроніки» Іоанна Скіліци. XI ст.

і став трубами пускати вогонь на ладді русичів... Русичі ж, побачивши полум'я, кидалися у воду морську, прагнучи врятуватися. І так залишки їх повернулися додому».

Розгляньте ілюстрацію. Чим підпалювали візантійці кораблі ворогів, щоб ті не могли погасити полум'я на морі? Чому цю суміш називали «грецьким вогнем»?

«Грецький вогонь» — запальна суміш, що застосовували у VII–XV ст. До його складу входили, імовірно, смола, каніфоль, сірка, селітра та інші речовини. Суміш підпалювали і під тиском викидали із бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапульт на ворожі судна. Спричинене «грецьким вогнем» полум'я не можна було загасити водою.

Не маючи успіху на Півдні, Ігор здійснив грандіозний похід на Схід, до Каспійського моря. Після перемог на території Південного Кавказу із багатою здобиччю армія князя, як свідчить літопис, «попливла назад, і ніхто не смів перейти їй дорогу».

У 944 р. Ігор спрямував військо для нового походу на Візантію. Але страшний вогненосний флот чатував на лодії русичів поблизу Золотого Рогу — затоки, де стояли константинопольські кораблі. Не були успішними і перемовини. Підписаний потому мирний договір із Візантією був менш вигідним для Русі, ніж угода Олега 911 р.

Як ви вважаєте, чому Ігор продовжував нападати на Візантію, незважаючи на поразку у 941 р.?

Захоплений військовими походами князь Ігор занедбав внутрішні справи. Коли настав час збирати данину з підвладних Києву земель, він вирушив у свій останній похід. Літопис про 945 р. розповідає: «І прийшла осінь, і став він замишляти похід на деревлян, бажаючи взяти з них ще більше данини. Того року мовила дружина Ігореві: “Отроки [воєводи] Свенельда причепурилися зброєю та одягом, а ми голі. Підемо, княже, з нами за даниною, й ти добудеш, і ми”».

Ігорю зібраної данини виявилось замало, і він наказав своїм воїнам: «Ідіть з даниною додому, а я повернусь і позбираю ще». Із горсткою дружинників Ігор знову вирушив збирати **полюддя** — об'їжджав підконтрольні землі, аби зібрати данину хутром та продовольством. Він не зважав на жодні норми, встановлені і його попередниками, і ним самим. Це обурило деревлян, і вони вбили Ігоря.

1. Визначте основні події періоду правління князів Олега та Ігоря.
2. Чому дії Ігоря призвели до його загибелі?
3. Виконайте онлайн-вправу: розташуйте події на лінії часу.

Домашнє завдання

- 1 Заповніть таблицю, з якою ви почали працювати раніше, матеріалами про Олега та Ігоря. Для позначення якої події ви могли б використати таку піктограму ?
- 2 Визначте основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики перших київських князів.

§5. Княгиня Ольга. Правління Святослава Ігорьовича

Ольга

В. Васнецов.
Княгиня Ольга. 1893

Розгляньте зображення княгині Ольги. Що підказує нам, що Ольга змінила віру?

Як і більшість оточення княгині, Ольга була язичницею. **Язичництво** — первісна релігія давніх слов'ян, які обожнювали сили природи та вірили в багатьох богів. Віра і звичаї вимагали, щоб Ольга помстилася деревлянам за загибель чоловіка. Княгиня розправилася з послами — представниками деревлянської знаті. За літописом, згодом вона збрала рать, повела її в похід на деревлянську столицю Іскоростень — і винищила деревлянське військо. Цілий рік тривала безуспішна для Ольги облога Іскоростеня. Тоді княгиня вдалася до нових хитрощів. Вона попросила символічну данину — «від кожного двору по три голуби й по три горобці». Наказала воїнам прив'язати до птахів палаюче шмаття. Голуби та горобці повернулися до своїх домівок і підпалили місто. Дослідники вважають цю оповідь літописця легендою.

Як ви вважаєте, чому у літописі так докладно описано жорстоку помсту Ольги? Чи допомогли такі дії княгині ствердитися при владі? Чому?

Поміркуйте, про які устави та уроки йдеться у літописі.

«І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм, і з дружиною своєю, визначаючи устави і уроки, і донині є місця її становищ і ловищ її» (із «Повісті минулих літ»).

Сучасники вважали Ольгу «наймудрішою серед людей», бо вона першою з-поміж руських князів зрозуміла потребу впорядкувати й унормувати данину і повинності, поширити адміністративну й судову системи на всі підвладні Києву землі. Такі дії княгині сприяли зміцненню авторитету князівської влади і посиленню держави.

Пригадайте, хто з київських князів першим прийняв християнство. Чому княгиня Ольга змінила віру?

Достеменно відомо, що Ольга відвідала Константинополь. Там вона прийняла християнство. Проте і літописна легенда про її охрещення, і рік відрядження посольства викликають дискусії. Чимало дослідників вважає, що і Київ, і Царгород прагнули переглянути умови договору 944 р. Ольга розуміла, що Візантії потрібна військова підтримка Києва, натомість хотіла відновити привілеї для руських купців у Візантії, які втратив Ігор.

Імовірно, княгиня не здійснила усіх своїх намірів. Тож аби натиснути на Візантію, Ольга намагалася встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона відрядила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I і просила надати єпископа, який би охрестив Русь. Через деякий час до Києва прибула християнська місія на чолі з ченцем Адальбертом. Проте священникам не вдалося навернути у християнство русичів: представники Оттона I діяли надто агресивно. Князь Святослав залишався вірним батьківській вірі — язичництву. Тож Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Поміркуйте, чим зовнішня політика Ольги відрізнялася від дій її попередників на київському столі.

І. Акімов. Хрещення Ольги в Константинополі. 1792

Святослав

Князь Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський стіл у 964 р.

Як літописець характеризує Святослава Ігорьовича? Чи виявляє він симпатію до київського князя?

Є. Лансере. Князь Святослав. 1886

«Став він [Святослав] збирати багато воїнів хоробрих. І легко ходив у походах, мов пардус [барс або гепард], і багато воював. Не мав він і намету, але спав, підстлавши пітник, із сідлом у головах. Такими самими були й усі інші його воїни. І послав у інші землі зі словами: “Хочу на вас іти...”» (із *«Повісті минулих літ»*).

Святослав увійшов в історію як князь-воїн. Його перший похід до межиріччя Оки й Волги мав розв'язати низку важливих проблем.

Літопис описує похід Святослава стисло. Деталі ми дізнаємося з повідомлення сучасника — арабського історика Ібн Хаукаля. Так, київський князь, стрімко пройшовши володіннями в'ятицького союзу племен, ударив по головному союзникові Хозарського каганату волзьким булгарам і розгромив їх. Потім військо Святослава спустилося Волгою і заволоділо столицею Хозарського каганату містом Ітиль. Русичі через Північний Кавказ вийшли до берега Азовського моря і обклали даниною місцеві племена ясів (осетинів) і касогів (адигів). Повертаючись додому вгору течією Дону, Святослав захопив добре укріплене хозарське місто Саркел (Біла Вежа) і з чималою здобиччю й полоненими дістався Києва.

Однак Хозарський каганат не був переможений остаточно. Він продовжував зазіхати на руські володіння і для цього знову вступив у союз з Візантією й печенізьким об'єднанням племен. У 968 р., коли Святослав перебував на землях Болгарського царства, на Київ напали печеніги. Їх підбурили проти Русі і, мабуть, підкупили Візантія й Хозарія. Стрімким кінним маршем князь кинувся до Києва, розбив і відігнав печенізькі орди.

Розгляньте карту. Які племена жили в межиріччі Оки й Волги? Чи сплачували вони данину київському князеві?

Після цього Святослав вирішив раз і назавжди убезпечити Русь від нападів підступних хозарів. Тож у 968 р. його дружина вирушила у другий, вирішальний похід проти Хозарії. Давньоруські літописці нічого не пишуть про нього, — імовірно, тому що Святослав доручив очолити військо комусь зі своїх досвідчених воєвод. Проте деталі боротьби та її наслідок — знищення Хозарського каганату — підтверджують арабські джерела.

Чому Святослав так наполегливо боровся з хозарами? Якими були наслідки знищення Хозарського каганату? Запишіть свої міркування у зошит.

Похід Святослава на хозар. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Розгляньте мініатюру. Які особливості політики князя Святослава ілюструє зображення?

Основним своїм противником князь вважав Візантію. Він добре підготувався до походу 968 р.: окрім дружини, зібрав народне ополчення у кілька десятків тисяч осіб. Літопис так описує

цей похід: «Пішов Святослав на Дунай на булгар. І бились обидві сторони, і переміг Святослав булгар, і здобув міст їх 80 на Дунаї, й сів княжити там у Переяславці, беручи данину з греків».

Протягом 969–970 рр. князь Святослав завоював болгарські міста — столицю Преслав і Доростол та візантійські — Філіппополь та Адріанополь.

Імператору Іоанну Цимісхію довелося піти на мир із переможцем, але лише для того, щоб виграти час. Навесні 971 р. Цимісхій на чолі величезної армії рушив через Адріанополь до Болгарського царства. Водночас триста візантійських кораблів, обладнаних пристроями із «грецьким вогнем», блокували гирло Дунаю, щоб відрізати Святославів флот від моря. Розпочалася тривала облога міста Доростол візантійцями.

Воїни Святослава здійснювали вилазки, які перетворювалися на справжні битви. Візантійський історик Лев Диякон зазначав: «На другий день [русичі] вийшли з міста й вишикувались на рівнині,

захищені кольчугами й щитами, що доходили до самих ніг. Вийшли з табору й візантійці, також надійно прикриті панцирами. Обидві сторони хоробро бились, поперемінно відтісняючи одна одну, й було неясно, хто переможе».

Сили танули, у Доростолі почався голод. Наприкінці липня 971 р. Святослав дав генеральну битву Іоанну Цимісхію, але виснажені русичі не змогли перемогти ворога. Проте і візантійці зневірилися у можливості здобути місто штурмом. Після перемовин було підписано мир. Святослав відмовився від завойованих земель у Подунав'ї та Криму, зобов'язався надавати допомогу Візантії проти арабів. А імператор випустив руське військо з Доростола зі зброєю і навіть надав йому продовольство на зворотну дорогу.

Чому імператор Візантії погодився на такі умови договору з київським князем?

Повертаючись до Києва, Святослав з частиною дружини зупинився на зимівлю поблизу дніпровських порогів. Навесні воїни рушили в гору Дніпром у напрямку до Києва та потрапили у засідку. Існує припущення, що візантійці підкупили печенігів, і ті напали на русичів. У «Повісті минулих літ» сказано: «Коли настала весна [972 р.], відправився Святослав до порогів. І напав на нього Куря, хан печенізький, і вбили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу з черепа, окувавши його, і пили з нього».

1. Визначте найважливіші політичні рішення княгині Ольги.
2. Поміркуйте, чому український історик Михайло Грушевський охарактеризував князя Святослава такими словами: «Се чистий запорожець на київськiм столі». Наведіть аргументи на підтвердження або спростування цієї тези.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Доповніть таблицю, яку ви почали складати раніше, характеристиками правління Ольги та Святослава.
- 2 Складіть письмовий історичний портрет Ольги або Святослава (інструкцію дивіться за посиланням: cutt.ly/JyhIDGQ).

Практична робота

Працюємо з картою

1. Назвіть центральні міста племен, чиї землі позначені цифрами 2 та 3.

2. Зовнішню політику якого київського князя характеризує карта? Визначте рік подій, позначених на карті кружечком, та їх наслідки для Русі-України.

Аналізуємо історичне джерело

Прочитайте уривок із твору візантійського імператора Константина Багрянородного.

«Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується кружлянням, а саме — у деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва».

Який процес описано в уривку? Хто провів реформу, яка внесла чіткий порядок у проведення описаних дій?

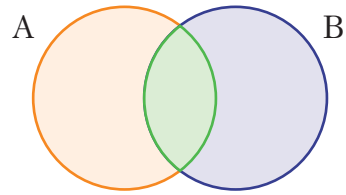
Творимо

Складіть оповідання від імені однієї із зображених художниками-реконструкторами персон, яку ви зустріли на сторінках параграфів. За потреби скористайтеся текстом літопису: izbornyk.org.ua/pvlyar/yar01.htm.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1** Порівняйте (на вибір) правління Аскольда й Олега або Ігоря та Святослава. Накресліть у зошиті діаграму Вена, де до різних площин запишіть те, що відрізняло правління князів, а до площини посередині на перетині кіл внесіть спільні риси.

Діаграма Вена

- 2** Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит.

1. Якою цифрою на картосхемі позначено територію східнослов'янського племінного союзу полян?

А 1

Б 2

В 3

Г 4

2. Східнослов'янські племінні союзи у IX ст. платили данину
 А Золотій Орді. **В Аварському каганату.**
 Б Великій Скіфії. **Г Хозарському каганату.**

3. На картосхемі жирною лінією позначено кордони Русі-України за часів князювання
 А Кия.
 Б Аскольда.
 В Рюрика.
 Г Олега.

4. Які події зображено на фрагменті малюнка з літопису?
 А заснування Києва Києм, Щеком та Хоривом
 Б утвердження династії Рюриковичів на київському столі
 В похід Олега на Царгород — столицю Візантії
 Г збирання князем Ігорем данини з деревлян

Мініатюра з Радзивілівського літопису.
 XV ст.

5. Коли відбулися події, про які йдеться в уривку з літопису?
 «Ольга з сином Святославом збрала воїв і пішла на Деревлянську землю. І кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим».

А 946 р.

Б 951 р.

В 964 р.

Г 968 р.

6. Розставте події у хронологічній послідовності.
 А русько-візантійська війна. Облога Доростола
 Б подорож княгині Ольги до Візантії

В укладення князем Ігорем договору з Візантією
Г розгром Хозарського каганату

7. Установіть відповідність між іменами князів і характеристиками їхньої діяльності.
1 Кий	А уклав у 944 р. торговельну угоду з Царгородом, але з більшими обмеженнями для Русі-
2 Аскольд	України
3 Олег	Б захопив владу у Києві у 882 р.
4 Ігор	В розгромив Хозарський каганат
	Г засновник столиці полянського князівства
	Д його вважають першим християнином серед київських князів

8. Які три із зазначених понять та термінів доречні в описі зображеної реконструкції святилища давніх слов'ян?

- 1) християнство
- 2) городище
- 3) капище
- 4) ідол
- 5) храм
- 6) волхви
- 7) монотеїзм

*Б. Ольшанський.
Клятва сварожича. 2003*

- 3** Визначте, кого із князів характеризують літописні цитати.

«І почули деревляни, що йде _____ знову, і тримали раду з князем своїм Малом, і сказали: “Якщо вовк увадиться по вівці, по одній все виносить він стадо, коли не уб'ють його. Так і цей: як не вб'ємо його, то нас усіх погубить”».

«В літо 6393 [885 р.]. Послав _____ до радимичів питаючи: “Кому дань даєте?” Вони ж відповіли: “Хозарам”. І рече їм князь: “Не давайте хозарам, а мені давайте”».

- 4** Визначте, які умови договорів Києва і Царгорода були найвигіднішими для київського князя. Із якою метою київські князі вступали у конфлікт із могутньою Візантійською імперією?

РОЗДІЛ 2

Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 6. Князювання Володимира Великого

Прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся «Володимир Великий» (збірка «Княжа Україна»).

Якими рисами наділив поет князя Володимира Святославича? Що автор вважав головним у політиці правителя Русі-України?

Та найгіршими катами
Були орди-дикуни.
Як вони людей гнітили,
Як знущалися вони!
І поклявся Володимир,
Що він люто їм помстить,
Що дулібів і хорватів
Від недолі захистить.

Що прилучить до держави
Холмщину, Галичину,
Що збудує Україну
Вільну, дужу і міцну.
І воює Володимир,
І щастить йому війна,
І злились в одну родину
Українські племена.

Утвердження Володимира Святославича на київському столі

Як пояснює літописець перебування майбутнього київського князя Володимира у Новгороді?

«Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега — у деревлян. У цей же час прийшли люди новгородські просити собі князя: “Якщо не підете до нас, то самі знайдемо собі князя”. І рече до них Святослав: “Аби хто йшов до вас?” І відмовилися Ярополк і Олег. І говорить Добриня: “Просіть Володимира”. Володимир-бо був від Малуші — Ольжиної любимиці, сестри Добрині... і був Добриня дядьком Володимира» (із «Повісті минулих літ»).

По смерті Святослава між його синами почалася боротьба за владу. Олег і Володимир не хотіли визнавати великим князем київським

свого старшого брата Ярополка. У їхнє протистояння втрутився воєвода Свенельд, який служив Рюриковичам віддавна, ще за Ігоря та Ольги. Він підбурював Ярополка розправитися із братами і стати одноосібним правителем. Тож у 977 р. військо з Києва рушило до девлянських земель.

Олег загинув у бою. Дізнавшись про братову смерть, Володимир не став чекати нападу Ярополка, а подався до Швеції, домігся підтримки варягів і разом із сильною варязькою дружиною вирушив на Київ. Війна між братами була нетривалою. Володимир здолав Ярополка і став великим князем київським.

Як Володимир Святославич ствердився при владі?

Внутрішня політика Володимира Святославича

У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію Червенських міст — Волині, Червеня, Белза, Перемишля та інших. До Русі-України увійшли землі, що лежали в басейні Західного Бугу. І незабаром у Бересті з'явилася фортеця, а на Волині постало нове місто — Володимир.

Протягом 981–982 рр. князь приборкував в'ятичів, а згодом — радимичів та білих хорватів. Так під владу київського князя перейшли всі східнослов'янські землі, а отже, завершився процес формування державної території.

Пригадайте назви всіх східнослов'янських племен, які визнали владу Рюриковичів.

Володимир Святославич докладав багато зусиль для розбудови своєї держави. Так, близько 988 р. він провів **адміністративну реформу**. Аби влада місцевої знаті ослабла, Володимир посадив намісниками у племінних княжіннях своїх десятюх синів. Тож у найважливіших містах Русі-України постійно перебували княжі дружини.

Тривала боротьба з печенігами, які постійно напади на Русь, вимагала значних сил. Тому Володимир Святославич провів ще й **військову реформу**. Він зменшив вплив найманців-варягів, натомість

підвищив «мужів кращих» зі східнослов'янських племен. А щоб ускладнити просування печенізької кінноти углиб Русі-України, наказав звести потужну систему укріплень, нині відому як **Змієві вали**. За легендою казковий богатир запряг Змія у велетенський плуг, і від оранки залишилися величезні скиби землі. Саме їх у народі і прозвали Змієвими валами.

Археологи стверджують, що це залишки оборонних укріплень, збудованих наприкінці X – у першій половині XI ст.

Розгляньте історичну реконструкцію давніх укріплень. Поміркуйте, як використовували подібні укріплення для захисту від набігів кочовиків. Які ресурси потрібні для зведення таких споруд?

Давні укріплення. Реконструкція

Володимир Святославич розбудовував Київ. А завдяки адміністративній та військовій реформам зростала могутність князя. Про це свідчать срібні й золоті монети Володимира – **срібники і златники**. На одному боці монет викарбовували портрет князя Володимира з атрибутами влади (у короні, на троні) і з хрестом у руці. На зворотному ж боці карбували **тризуб** – **герб князя**.

Срібник і златник князя Володимира

Чому карбування монети свідчило про зростання авторитету князя? Який знак на монетах використовують у сучасній Українській державі?

Зовнішня політика

Князь Володимир не лише активно розбудовував державу. Він налагоджував міжнародні відносини, дбаючи про її інтереси. На відміну від своїх попередників, які застосовували переважно військову силу, Володимир робив ставку на дипломатію.

У ті часи рейтинг князя (як ми сьогодні називаємо рівень успіху особи в суспільстві) надзвичайно залежав від того, чи мав він хист полководця. Володимир був талановитим полководцем і за потреби застосовував силу, як-от у боротьбі з печенігами чи у протистоянні з Візантією. Князь відвоював у Польщі Червенські міста, підкорив землі племен, які жили в лісах на територіях сучасних Північно-Східної Польщі та Північної Литви.

Прагнучи захистити південні кордони Русі-України, князь провів похід на землі волзьких булгар і уклав з ними мир. У «Повісті минулих літ» згадано, що булгари підтвердили домовленості між ними і князем словами: «Хіба тоді порушимо договір свій, як камінь плаватиме, а хміль тонутиме у воді».

Поміркуйте, чому для князя було важливо врегулювати відносини з Волзькою Булгарією. Як впливало сусідство зі Степом на зовнішню політику Русі-України?

У зовнішній політиці київський князь використовував звичну для тих часів **«шлюбну дипломатію»**, яка допомагала налагодити потрібні контакти з правителями інших країн. Так, його старший син Святополк був одружений із донькою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Донька Премислава, за літописним переказом, була одружена з угорським королем Владиславом Лисим, а Предислава — із чеським королем Болеславом Рудим.

Як ви гадаєте, чому сусідні держави часом зверхньо ставилися до Русі-України?

Запровадження християнства

«Повість минулих літ» оповідає, що у 980 р. Володимир провів **першу релігійну реформу** — проголосив Перуна (бога — покровителя князя і дружини) замість Велеса (бога торгівлі, мистецтва й худоби) верховним богом всієї держави. Проте язичництво ставало

на заваді відносинам, що розвивалися у тогочасному суспільстві. До того ж сусідні християнські правителі ставилися до східних слов'ян як до варварів. Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь-Україну. Літописець переказує нам, як вагався князь між трьома **монотеїстичними релігіями** (віровченнями про існування єдиного Бога): християнством, юдаїзмом та ісламом.

Прочитайте літописну історію. Чому вибір віри князем описаний так докладно?

Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка, і не випадково. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира із проханням про військову допомогу, оскільки сам придушити змову імперської знаті не міг. Київський князь погодився, але за однієї умови — імператор має віддати за нього свою сестру Анну.

Русичі допомогли Василію II розгромити заколотників, та імператор не поспішав дотримати слова. І князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (друга назва — Корсунь) — потужну візантійську фортецю на Кримському півострові. Імператор змушений був виконати умови угоди, тож Анна прибула до Корсуня.

У літописі є оповідь про те, як Володимир на якийсь час втратив зір. І принцеса Анна запропонувала йому охреститися. Після хрестин зір князя відновився, Володимир узяв шлюб з Анною, а повернувшись до Києва, наказав охрестити всіх киян.

988 року християнство було запроваджено як державну релігію Русі-України.

Розгляньте картину Клавдія Лебедева «Хрещення киян». Порівняйте, як цю подію описав літописець, а як — художник. Які деталі картини свідчать про важливість події для Русі-України?

К. Лебедев. Хрещення киян. 1916

Поступово візантійські священники охрестили населення й інших земель Русі-України. За літописом, усі ці події відбувалися у 988 р., проте дослідники вважають, що процес тривав довше.

Аби піднести авторитет християнської церкви, Володимир наказав звести перший кам'яний храм. І руські та візантійські майстри збудували церкву на честь Богородиці. На утримання храму князь віддавав десяту частину своїх власних статків, тому її називали Десятинною. У Десятинній церкві поховали самого Володимира і його дружину — візантійську принцесу Анну.

1. Поміркуйте, які позитивні наслідки мало прийняття християнства для Русі-України.
2. Назвіть основні реформи князя Володимира.
3. Покажіть на карті на с. 32 території, що належали Русі-Україні наприкінці князювання Володимира. Назвіть її межі на півночі, сході, півдні й заході.
4. Виконайте онлайн-вправи.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет князя Володимира і запишіть його у зошит. На позначення важливих подій в історії Русі-України та життєписі Володимира Великого використовуйте піктограми. Наприклад, такі: . Або вигадайте власні позначки.
- 2 Намалюйте ілюстрацію до біографії князя.

§7. Русь-Україна за Ярослава Мудрого. «Руська правда»

У «Повісті минулих літ» наступника Володимира Великого охарактеризовано так: «Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну». Поміркуйте, якою мала бути політика князя Ярослава, щоб про нього так говорили.

Утвердження Ярослава Володимировича на київському столі

У 1014 р. Ярослав перестав сплачувати данину. Тож князь Володимир вирішив його покарати. Та не встиг: захворів і помер у 1015 р. І почалася боротьба за владу між його синами — Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком.

Уявіть себе детективами. Прочитайте текст і поміркуйте, хто міг бути винним у трагічній загибелі молодших синів Володимира Великого — Бориса та Гліба.

З літопису відомо, що Володимир Святославич бачив своїм наступником сина Бориса. Та владу в Києві захопив Святополк і правив Руссю-Україною майже рік.

До яких би підступів не вдавався Святополк, це не врятувало його від загибелі, і Ярослав у 1019 р. посів великокнязівський стіл. Ярослав посприяв **канонізації** (проголошенню святими) Бориса і Гліба. Складається враження, що літописець склав оповідь про підступи Святополка Окаянного (від імені біблійного братовбивці Каїна) з повчальною метою. Але дослідники стверджують, що літопис описує події недовірно. У своїй хроніці саксонський єпископ Тітмар стверджує, що на момент загибелі Бориса і Гліба Святополк перебував у в'язниці. А скандинавська «Сага про Еймунда» оповідає про криваву боротьбу між Ярїслейфом (тобто Ярославом) і Бурїслейфом (можливо, Борисом, а може, польським королем Болеславом).

Поміркуйте, чому літопис всю відповідальність за братовбивство покладає на Святополка. Чому літописець показує Ярослава борцем за справедливість?

У 1023 р. проти Ярослава виступив його старший брат Мстислав — князь Тмутороканський. Проте «не прийняли його кияни».

Пригадайте, де лежали землі Тмутороканського князівства. Знайдіть ці території на карті на с. 32.

О. Штанько.
Князь Ярослав Мудрий. 1999

У битві 1024 р. поблизу Чернігова між князями Ярославом і Мстиславом переможця не було, тому брати домовилися поділити територію Русі-України по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

Внутрішня політика Ярослава Мудрого

Як і батько Володимир Великий, князь Ярослав мусив боротися з печенігами, які постійно нападали на руські землі. Він зміцнював південні рубежі держави і «ставив міста по Росі». Але печенізькі орди змогли подолати ці укріплення й у 1036 р., як стверджує «Повість минулих літ», прорвалися до Києва.

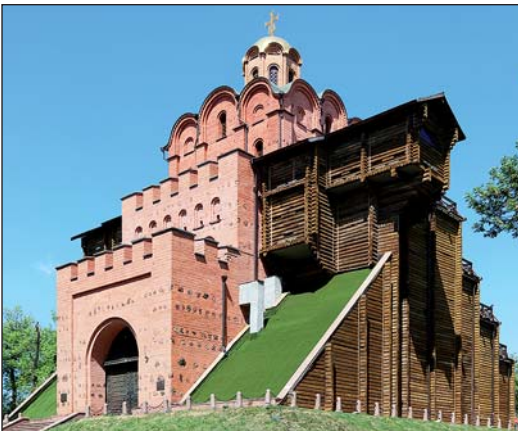

Прочитайте уривок з літопису. Які наслідки для Русі-України мав розгром печенігів?

Чимало зусиль докладав Ярослав, аби поставити нові і розбудувати існуючі міста. Він витрачав на укріплення Києва великі кошти, звів **«місто Ярослава»** — систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м, із міцними дубовими стінами та баштами, яка простяглася на 3,5 км.

За наказом Ярослава було зведено **Золоті ворота** — головний парадний в'їзд до Києва та **Софійський собор**.

Золоті ворота. Сучасний вигляд

Софійський собор. Сучасний вигляд

Собор — у християнстві головна чи велика церква міста; головна церква в монастирі.

За князювання Ярослава активно розвивалася культура. Так, літопис свідчить, що князь організував переклади іноземних творів старослов'янською мовою, зібрав велику бібліотеку, яка зберігалася при Софійському соборі. Також князь опікувався церквою — віддавав їй десяту частину своїх прибутків. Церкви і монастирі стали осередками освіти: при них працювали школи. Ярослав постійно наголошував, що священники повинні «навчати людей».

Коли батько Ярослава князь Володимир Великий охрестив Русь, священники заснували Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові.

Митрополія — територія, на якій розташовані храми, що перебувають під церковною владою митрополита.

Митрополит — це другий після патріарха сан у православній церковній ієрархії.

Київських митрополитів призначали у Константинополі, і це були візантійці. Але у 1051 р. за сприяння князя Ярослава собор (тобто зібрання) руських єпископів уперше обрав митрополитом русича Іларіона.

Як ви вважаєте, чому Ярослав зважився на такий крок?

«Руська правда»

Поміркуйте, чому з'явилася потреба запровадити такі правила поведінки, дотримання яких контролювала б держава.

Історики вважають, що саме за князювання Ярослава Володимировича було укладено перше писемне зведення правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки) у Русі-Україні. Нащадки князя приймали нові правові норми, але найперший список, який називають «Найдавніша правда», містить вісімнадцять статей. Усі правила, і найдавніші, і пізніші, називають «Руською правдою».

Ці норми встановлювали правила спадкоємності й торгівлі, визначали штрафи за насильство (наприклад, за удар неоголеним мечем, або його рукояткою, або палицею, або навіть долонею тощо) та вбивство. А от смертної кари «Руська правда» не передбачала, але звичай кровної помсти зберігала.

Зовнішня політика Ярослава Мудрого

Визначте основні напрями зовнішньої політики Володимира Великого.

Відомо, що по смерті короля Болеслава Хороброго київський князь відвоював у поляків Червенські міста на лівобережжі Бугу. На північному заході Ярослав узяв під контроль землі аж до Фінської затоки і заснував на завойованих землях місто Юр'їв.

Під час князювання Ярослава Мудрого в Києві русько-візантійські відносини залишалися партнерськими і навіть дружніми. Та у 1043 р. все ж спалахнула русько-візантійська війна. Князь направив проти Константинополя флотилію на чолі зі старшим сином Володимиром. Протистояння тривало аж до 1046 р. і закінчилося новою менш вигідною угодою. На знак примирення син Ярослава Всеволод одружився з родичкою імператора Константина IX Марією (матір'ю майбутнього князя Володимира Мономаха).

Авторитет Ярослава Мудрого зростає завдяки «шлюбній дипломатії». Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа — Інгігердою. Його син Ізяслав одружився з донькою польського князя Мешка II, Святослав — із донькою німецького графа Леопольда фон Штаде, Всеволод — із родичкою візантійського імператора Константина Мономаха. Дочки ж Ярослава стали королевами різних країн: Анастасія — Угорщини, Анна — Франції,

В. Зноба і М. Зноба.
Анна Київська,
королева Франції. 2005

Єлизавета — Норвегії та Данії і впливали на політичне життя цих країн. Так Русь-Україна розширювала свої зовнішньополітичні зв'язки і збільшувала вплив у Європі.

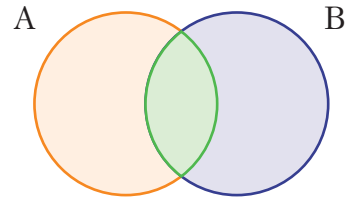

1. Пригадайте, що ви знаєте про долю Анни Ярославни.
2. Прочитайте уривок з «Руської правди». Поміркуйте, чому община несла відповідальність за злочини, скоєні на її землях.
3. Виконайте онлайн-вправи.

Домашнє завдання

1 Порівняйте правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Скористайтеся діаграмою Вена, де різні площини — це те, що відрізняє правління князів, а спільна площина посередині — це їхні спільні риси.

2 Складіть історичний портрет Ярослава Володимировича і запишіть його у зошит. Використайте піктограми. Наприклад: . Або вигадайте свої. Придумайте піктограму на позначення поняття «шлюбна дипломатія».

§8. Суспільний устрій. Влада князя

Накресліть схему-піраміду «Суспільні стани» в зошиті. Заповніть у ній пропуски. Чому одні суспільні групи (стани) мали привілеї, а інші — ні.

- Панівні привілейовані стани
- Залежні непривілейовані стани

Пригадайте, що таке монархія. Наведіть приклади, які підтверджують, що влада київського князя була монархічною.

К. Лебедев. Полюддя. 1903

а не надавали за службу) володінь удільних князів.

Уділ — у Русі-Україні адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

Князь Володимир Святославич провів адміністративну реформу — позбавив племінних князів права управляти землями і передав владу на місцях своїм синам. Київський князь у будь-який час міг відібрати ці володіння.

Згодом право на земельні наділи мали вже не лише родичі князя, а й верхівка служивої знаті (бояри) та верховне духовництво. За вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам «право кормління»: за велінням князя воїни залишали собі податки, які сплачувало населення певної території. А у X–XI ст. у Русі-Україні почали формуватися васальні відносини, які, однак, не обмежували перехід бояр на службу від одного князя до іншого.

Отже, до панівних станів належали князі, бояри, дружинники та священники. Священники, своєю чергою, поділялися на вище духовництво (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів. Не мали привілеїв міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь (хлопи).

Чисельно найбільшою частиною населення були **смерди** — особисто вільні селяни-общинники. **Закупи** і **рядовичі** — це тимчасово залежні селяни. Закупи — селяни, які працювали на землевласника

На ранніх етапах державності вільні селяни-общинники віддавали певну кількість сільськогосподарської продукції своїй родоплемінній знаті. Але з IX ст. право збирати данину з усього вільного населення мав лише київський князь і його дружинники. Збір данини називали **полюддям**.

Хто із князів і чому унормував процес збору данини?

У X ст. київські князі привласнили общинні землі. Тож наприкінці цього століття розпочалося формування спадкових (які передавали у спадок,

за грошову позику (купу). А от селян, які працювали на землевласника за договором (рядом), називали рядовичами.

Найтяжчим було становище **холопів**. Вони повністю залежали від феодала, який міг продати холопа, подарувати або передати його у спадок. Дослідники припускають, що холопами ставали переважно військовополонені.

До стану **міщан** належали вільні ремісники й торговці, які сплачували податки та виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво стали об'єднуватися в артіль та спілки відповідно до їхніх занять. Такі об'єднання мали краще захищати права ремісників і торговців.

Влада князя

Хто очолює українську державу нині? Як передають владу в сучасній Україні і як це відбувалося у X–XI ст.?

Великий київський князь із династії Рюриковичів правив одноособно. Винятком був лише період правління тріумвірату Ярославичів.

Пригадайте, кого в середньовіччі називали васалами.

Верховним **сеньйором** (або **сюзереном**), який мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бояри і дружинники були його **васалами**. Удільні князі й бояри не мали права роздавати землю.

Київський князь представляв Русь-Україну на міжнародній арені, вершив правосуддя, встановлював правові норми, визначав внутрішню політику й очолював військо.

Хто з київських князів установив писані правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя?

Із наближених бояр та дружинників, представників міської знаті й вищого духівництва князь формував **раду**, де обговорювали найважливіші питання: оголошення війни, укладання мирних угод, «шлюбну дипломатію», установлення нових правових норм, судочинство. Наприклад, «Повість минулих літ» оповідає, що перш ніж прийняти християнство князь Володимир звертався до князівської ради щодо вибору нової віри.

У Русі-Україні зберігалася традиція скликати **віче** — загальні збори вільного населення. Але поступово повсякденне життя значимих міст підпорядковувала собі княжа адміністрація, а роль віче зменшувалася.

1. Чи погоджуєтеся ви із твердженням, що Русь-Україна у другій половині X — першій половині XI ст. була централізованою монархією?
2. Виконайте онлайн-вправи.

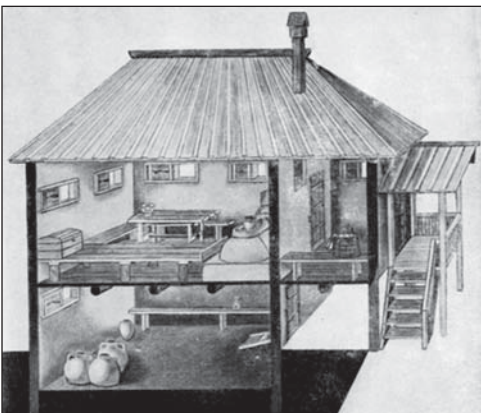
Домашнє завдання

- 1 Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про те, чим одноосібне правління відрізняється від «дружинної держави». Занотуйте у зошит.
- 2 Охарактеризуйте становище непривілейованих верств населення або статусу жіноцтва Русі-України.

§9. Повсякденне життя. Господарство. Ремесла. Торгівля

Розгляньте зображення. Який матеріал, на вашу думку, був основним у будівництві житла? Чому?

Будинок гончара, XII ст.
Реконструкція

Житло XI ст.
Реконструкція

Повсякденне життя. Господарство

Оселі жителів тогочасної Русі-України були простими. Протягом X–XI ст. більшість селян зводила **напівземлянки** прямокутної чи квадратної форми, невеликі за площею. Двосхилий дах хати вкривали соломною, деревом. Підлогу робили глиняною, рідше — дерев'яною і називали долівкою. Узимку помешкання опалювали курною піччю. Внутрішня обстановка дому була простою: стояли стіл, лава, скриня. Часто їх виготовляли самі господарі.

Будинок та інші господарські будівлі називали **двором**. Двір зазвичай огороджували дерев'яним або глиняним тинном.

Краще облаштовували своє житло багаті громадяни. Їхні будинки були дерев'яними, іноді — мурованими з каменю. У деяких оселях зводили ганки або галереї, бувало, на даху ставили голуб'ятники (наприклад, в Іскростені, який спалила княгиня Ольга).

Заможні громадяни мали ліжка, розкішні меблі, килими. Дім освітлювали свічками, що для бідняків було надто дорого.

Як, на вашу думку, облаштовували князівські палаци? Порівняйте свої висновки з думкою істориків.

Розгляньте світлину. Які овочі та фрукти із зображених на фото споживали за часів Русі-України?

Тогочасний **раціон** був доволі простим. На столах русичів переважали каші із пшона, вівса, гречки, ячменю. Заможніші вживали страви із впольованої дичини й домашньої худоби та птиці, а також яйця. А от риба була доступна для всіх верств: її вдосталь водилося в озерах і річках. Наші предки, як і ми, пили коров'яче й козине молоко і робили з нього сир. Урізноманітнювали харчування ягоди, гриби, горіхи. Їх збирали у лісах. Вживали русичі й городину: ріпу, часник, цибулю, горох, боби. Найбільше страв готували з капусти. Її варили, квасили, тушкували. А приправою до страв були часник,

чебрець та кріп. Із напоїв здавна полюбили кисіль, квас, різноманітні узвари. А ще готували напої з меду і варили пиво. Заможні люди пили вина, які привозили з інших країн.

Поміркуйте, якими були тогочасні солодоці.

Одяг дуже відрізнявся від сучасного, оскільки люди могли використовувати лише натуральні матеріали.

Чоловіки носили шапки (полотняні чи хутряні), довгі білі полотняні сорочки, які підперізували поясами, а також штани. Поверх сорочки одягали свиту, узимку — кожух. Взувалися в постולי або чоботи.

Жінки вбиралися в довгі полотняні сорочки, поверх яких носили спідниці — один або два незшитих шматки тканини. Заміжні жінки обов'язково покривали голови. Святковий одяг оздоблювали вишивкою різнокольоровими нитками.

Наприкінці X — у першій половині XI ст. більшість жителів країни, як і раніше, займалася **сільським господарством**.

Розгляньте зображення. Які заняття давніх слов'ян, на вашу думку, не втратили актуальності у X–XI ст.?

Заняття давніх слов'ян

Займалися русичі і **промислами**: мисливством, рибальством та бджільництвом. Найдорожчими були товари мисливців, особливо хутро. Руські купці вигідно торгували в інших країнах саме хутром. Не менш прибутковим було бортництво — лісове бджільництво. Русичі не лише для власних потреб збирали мед, варили напої з нього, із воску робили свічки. Мед і віск вони возили на продаж за кордон.

І в селах, і в містах розвивали **ремесла**. Дослідники вважають, що в Русі-Україні їх налічувалося понад шістдесят видів. Значних успіхів

руські майстри досягли в металургії та обробленні заліза. Хорезмський учений-енциклопедист ал-Біруні докладно описав, як русичі виготовляли мечі. Відомий факт, що мечі руських ковалів продавали до Візантії, Середньої Азії та інших країн.

Розгляньте зображення. Пригадайте, як називають майстрів, які виготовляють такі предмети. Охарактеризуйте розвиток різних ремесел у Русі-Україні на основі цих прикладів.

Золоті прикраси Русі-України (колти)

Глиняний посуд з розкопок археолога О. Корчинського

Економічне життя Русі-України базувалося на торгівлі. Завдяки вигідному розташуванню територією держави пролягали аж **три торговельні шляхи**. «Грецький» шлях («із варягів у греки») з'єднав Русь-Україну із Балтійським і Чорним морями, тож надавав доступ до ринків Північної Європи та Візантії. «Соляним» шляхом провозили товари до країн Центральної та Західної Європи. «Залізним» підтримували зв'язки із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

1. Знайдіть у тексті параграфа інформацію про те, які товари русичі продавали за кордон, а які купували в інших країнах.
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть щоденний раціон селянина, боярина чи князя.
- 2 Підготуйте повідомлення про досягнення ремісників Русі-України. Запишіть його у зошит.

§10. Культура Русі-України наприкінці X — у першій половині XI ст.

Писемність та освіта

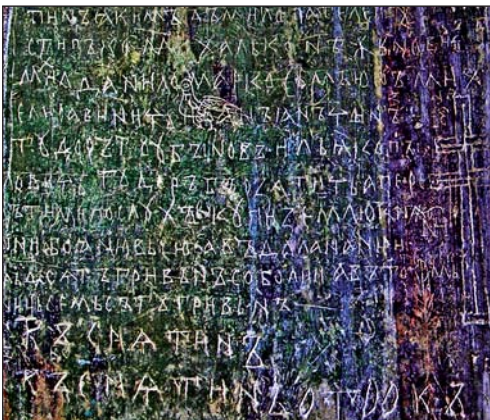

Поміркуйте, чому запровадження християнства мало такий великий вплив на розвиток культури Русі-України.

Історики вважають, що в XI ст. східні слов'яни мали власну писемність, яку називають **руськими письменами**. Наприклад, слов'янський просвітник Кирило Солунський розповідав, що на початку 960-х років він бачив у Херсонесі писані руськими письменами Євангеліє і Псалтир.

Із запровадженням християнства у Русі-Україні поширилася винайдена учнями братів-просвітників Кирила і Мефодія абетка — **кирилиця**. Одночасно виникла церковнослов'янська (або старослов'янська) мова, яка обслуговувала переважно культові (церковні) потреби.

Після запровадження християнства держава й церква дбали про розвиток освіти. Учені припускають, що за князювання Володимира Святославича в Києві вже діяла школа. У ній навчалися діти найближчого оточення князя. Можливо, існувала школа й при Софійському соборі. При ньому було закладено першу відому на Русі-Україні бібліотеку й відкрито книгописну майстерню. Тут книги, привезені з Візантії та Болгарії, переписували й перекладали.

Графіті із Софійського собору

Розгляньте ілюстрацію. Поміркуйте, чому поява графіті на стінах собору свідчить про широке поширення писемності серед різних верств населення Русі-України.

Загалом саме церкви й монастири стали осередками освіти. Та духовництво підтримувало також розвиток літератури і мистецтва. Так, до нашого часу дійшли **билини** — народні перекази про подвиги богатирів.

Розгляньте зображення богатиря. Поміркуйте, якими мали бути герої билин. Кого із київських князів називали Володимиром Красним Сонечком?

В. Васнецов. Богатир. 1870

А ще духівництво запровадило новий літературний жанр — **церковні проповіді**. Однією з найдавніших проповідей, що дійшли до нас у рукописному вигляді, є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Архітектура і образотворче мистецтво

Збережені шедеври руської культури — це кам'яні споруди храмів. Житла ж, оборонні споруди, а подекуди і церкви будували з дерева, тож більшість із них мала недовгий вік.

Пригадайте, який князь звів перший кам'яний храм у Києві.

За часів правління Ярослава Мудрого у Києві було збудовано Софію Київську, Золоті ворота, Георгіївську та Ірининську церкви.

Будівництво розгорталось не тільки у Києві. У Чернігові князь Мстислав Володимирович заклав Спасо-Преображенський собор.

Розгляньте світлини. Що спільного у зовнішньому вигляді Софійського собору в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові?

Софійський собор, Київ

Спасо-Преображенський собор, Чернігів

Оранта

Христос-
Вседержитель

Найпоширеніші пам'ятки тогочасного образотворчого мистецтва — це **мозаїки та фрески**, якими оздоблювали храми. Мозаїку викладали на стінах із різнобарвних (близько ста вісімдесяти відтінків кольорів!) шматочків **смальти** — сплаву свинцю та скла. Світовим культурним надбанням є мозаїки Софійського та Михайлівського Золотоверхого соборів у Києві. Фрески ж малювали мінеральними фарбами по мокрому тиньку.

1. Поміркуйте, чому мозаїки збереглися краще за фресковий розпис.
2. Виконайте онлайн-вправи.

Домашнє завдання

- 1 Визначте основні риси розвитку культури Русі-України.
- 2 Намалюйте постер, комікс або створіть інфографіку про пам'ятку культури, про яку ви дізналися із параграфа.

Практична робота

Працюємо з картою

1. Розгляньте карту. Який період історії Русі-України вона характеризує?

2. Позначте на відповідній контурній карті об'єкти, які дають змогу зробити висновки про хронологічні рамки, у межах яких можна застосовувати цю карту.

Аналізуємо історичне джерело

«Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: “Осе приходили до мене болгари, кажучи: “Прийми закон наш”. [...] Так що ви врадите? Що відповісте?”»

І сказали бояри і старці: “Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові»» (із *Руського літопису, 973–987 рр.*)

Знайдіть у тексті свідчення того, що Русь-Україна була централізованою монархією. Із ким радився князь? Як називали такий орган влади?

«Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. [...] І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг... Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє» (із *Руського літопису, 1037–1067 рр.*)

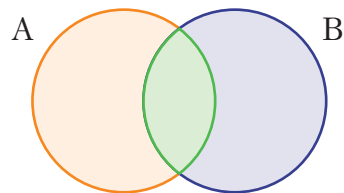
Які політичні кроки Ярослава Володимировича описує літопис?

Творимо

Складіть план невеликої екскурсії містом Володимира або Ярослава (на вибір) і підберіть до нього ілюстрації.

Узагальнення і тематичний контроль

1 Порівняйте зовнішню чи внутрішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Накресліть у зошиті діаграму Вена, де до різних площин запишіть те, що відрізняло правління князів, а до площини посередині на перетині кіл внесіть спільні риси.

Діаграма Вена

2 Виконайте тестові завдання. Відповіді запишіть у зошит.

1. Подія, відображена на мініатюрі з літопису, пов'язана з діяльністю великого київського князя

А Ігоря Рюриковича.
Б Володимира Святославича.
В Мстислава Володимировича.
Г Ярослава Володимировича.

Мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.

2. У 1036 р. князь Ярослав Володимирович

А змінив систему престолонаслідування.
Б захопив землі ятвягів.
В провів переможний похід проти Візантії.
Г остаточно розгромив печенігів під Києвом.

3. За правління якого князя відбулася подія, описана в уривку з історичного джерела: «І за цим священним правилом — єпископи поставили Іларіона, русина, митрополитом Києва і всієї землі Руської...»?

А Ігоря
Б Святослава
В Володимира Великого
Г Ярослава Мудрого

4. «Руська правда» — історичне джерело доби Русі-України, що є

А збірником норм давньоруського права.
Б твором, де за роками викладено події давньоруської історії.
В розпорядчою грамотою великого київського князя.
Г збіркою церковно-релігійних текстів.

5. Зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців, — це

А фреска.
Б графіті.
В мозаїка.
Г книжкова мініатюра.

6. Установіть хронологічну послідовність подій.
- А взяття Володимиром Корсуня
 Б будівництво Софійського собору
 В висвячення на митрополита Іларіона, автора «Слова про закон і благодать»
 Г зведення Десятинної церкви
7. Установіть відповідність між подією, описаною в уривку з історичного джерела, та іменем князя, який був до неї причетний.
1 «І мовив... Аскольдові та Дірові: “Ви оба не є князі. Ні роду княжого. Я є роду княжого... А се — син Рюриків...”»	А Олег Б Ігор В Святослав
2 «Із города Іскоростеня вийшли проти нього деревляни й убили [його] і дружину його, бо було їх мало...»	Г Володимир Великий Д Ярослав Мудрий
3 «...любив книжки й, багато їх переписавши, поклав у церкві Святої Софії».	
4 «...віддав Корсунь грекам як викуп за царицю, а сам повернувся в Київ...»	
8. Які поняття і терміни доречно застосовувати у характеристиці правління Ярослава Мудрого?
1 уроки	5 монастирі
2 збірник права	6 Хозарський каганат
3 златники і срібники	7 язичництво
4 бібліотека	

3 Визначте, якого князя характеризують літописні цитати.

«Зібрав він воїнів і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом. І розділили вони по Дніпру Руську землю: собі узяв сю сторону, а Мстислав — ту. І перестала усобиця в землі Руській...»

«І повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай...»

4 Визначте найважливіші наслідки запровадження християнства як державної релігії.

РОЗДІЛ 3

Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 11. Передумови політичного дроблення Русі-України. Любецький з'їзд князів

Пригадайте, як Ярослав Володимирович став великим київським князем.

Ярослав Мудрий не хотів, аби його сини боролися за владу так, як це робив він. Тому склав заповіт, у якому запропонував нову систему успадкування влади за принципом сеньйорату (старшинства).

Так, усі землі Русі-України князь поділив на уділи. Сини Ярослава отримали кожен окремих уділ за принципом родового старшинства. Київські землі дісталися найстаршому Ізяславу. Землі мали переходити від старшого брата до наступного за віком. Тож поступово наймолодший із братів став би київським князем мирним шляхом. Князь сподівався, що так допоможе зберегти єдність Русі-України й гарантуватиме мирний шлях передавання влади.

Чим новий спосіб передавати владу відрізнявся від попереднього?

Правління Ярославичів. Перший тріумвірат

Ізяслав, Святослав та Всеволод спільно керували державою з 1054 до 1073 року. Тому їхнє правління назвали тріумвіратом.

На перший погляд, така система була ефективною. Також брати разом ухвалили нові правові норми «Руської правди» («Правда Ярославичів», 1072 р.). Проте старші сини одразу ж по смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. почали порушувати його волю — усі троє найбільше прагнули примноження власних земельних володінь.

Тож у 1057 р. Ізяслав заволодів Волинню, Ярославичі також поділили між собою Смоленську землю, загарбали західні землі Русі-України. У 1067 р. вони відібрали Полоцьк у племінника Ярослава Мудрого Всеслава Брячиславича.

Внутрішню боротьбу ускладнила поява на південних кордонах нових кочовиків. Так, у 1055 р. літопис уперше повідомляє про **половців**, які у 1060-х роках почали напади на руські землі.

Прочитайте уривок з літопису і розгляньте малюнок. Які події зображені на мініатюрі? Чому князі не змогли перемогти нового ворога?

Битва біля річки Альта. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

«Року 1068 прийшли інопле-
мінники на Руську землю, полов-
ці многі. А Ізяслав, і Святослав,
і Всеволод вийшли супроти них
на [річку] Альту. І коли настала
ніч, рушили вони одні проти од-
них. За гріхи наші напустив Бог
на нас поганих, і побігли руські
князі, і перемогли половці».

Дізнавшись про поразку кня-
жих військ, кияни зібрали віче. Вони вимагали роздати їм зброю і ко-
ней. Князі відмовили – і почалося повстання. Старший Ярославич утік
до Польщі. У Києві близько року правив Всеслав – колишній князь
полоцький. Та у 1069 р. Ізяслав за підтримки польського короля Бо-
леслава II знову посів київський стіл.

Пригадайте, хто з Рюриковичів також звертався по допомогу до польського короля.

Після цих подій тріумфірат почав слабнути. За ініціативи Свято-
слава молодші брати у березні 1073 р. рушили на Київ. Ізяслав знову
подався до Польщі, а владу у Києві здобув Святослав. Всеволодо-
ві ж дістався Чернігів. Так тріумфірат Ярославичів припинив своє
існування.

Коли у 1076 р. Святослав помер, Ізяслав повернув собі Київ, а Все-
волод зберігав владу в Чернігові. Проти такого рішення виступив
чернігівський князь Олег. Не маючи достатньо власного війська, він
першим привів на руські землі половців як союзників.

Поміркуйте, чому дії Олега Святославича були дуже небезпечними для усіх Рюриковичів.

На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Та вирішальна битва стала останньою для найстаршого з Ярославичів — у битві на Ніжати́ній ниві він загинув. Тож Всеволод вокняжився у Києві.

Під час свого правління протягом 1078–1093 рр. Всеволод відновив одноосібну монархію, проте авторитет і влада київського князя ослабли. Він не зміг остаточно перемогти обділених землями родичів і, щоб припинити протистояння, надав їм удільні князівства. Та чвари між Рюриковичами все одно тривали. А в умовах постійних набігів половецьких орд це суттєво знижувало боєздатність руських військ. Прагнучи примирити ображених родичів, син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився київським престолом Святополку Ізяславичу, а сам повернувся до Переяслава.

Які способи припинення чвар між руськими князями ви могли б запропонувати?

Щоб домовитися про спільні дії, князі скликали **снєми** — князівські з'їзди. На них вони вирішували важливі державні питання. За літописними повідомленнями, перший з'їзд відбувся у 1072 р. у Вишгороді. На цьому ж з'їзді князі прийняли **«Правду Ярославичів»**. Нові норми забороняли кровну помсту і визначали стягувати віру (штраф) на користь держави.

Розгляньте зображення. Якими засобами, на вашу думку, художник передав важливість події?

П. Андрусів. З'їзд князів. 1977

Важливі рішення були прийняті на Любецькому з'їзді князів у 1097 р. Літописець повідомляє, що учасники зібрання зверталися один до одного зі словами: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині». Урешті Рюриковичі

вирішили, що «кожен хай держить отчину свою». Якщо ж хтось зазіхав на землі родичів, усі інші мали покарати нападника. Порядок передавання влади, заснований Ярославом Мудрим, князі скасували. Та рішення з'їзду не були втілені в життя, адже до 1100 р. між Рюриковичами продовжувалася боротьба за землі.

Пізніші з'їзди проводили для залагодження конфліктів щодо розподілу земель та об'єднання у боротьбі з половцями. Примирити Рюриковичів зміг Володимир Мономах.

Вотчина – спадкова земельна власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в середньовічній Україні.

1. Визначте чотири головні події періоду від початку правління Ярославичів до 1100 р.
2. Чому правління Ярославичів вважають початком процесу розпаду Русі-України й ослаблення влади великого князя?
3. Виконайте онлайн-вправи.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет-інфографіку одного з учасників тріумвірату Ярославичів.
- 2 Підготуйте повідомлення про боротьбу князів із половцями.

§12. Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава

Прочитайте характеристику князя Володимира Мономаха, яку склав історик Михайло Грушевський. Що, на вашу думку, могло сприяти формуванню позитивного образу князя? Чому негативні аспекти політики Мономаха обходили увагою і літописці, і дехто з істориків?

«Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зістався ідеалом князя – енергійного, запопадливого, для громади доброго, його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало».

Майже тридцять років Володимира Всеволодовича, фактично половина дорослого життя, минули у Переяславі. Це князівство тримало оборону від кочового степу. Як згадував пізніше сам князь, його батько не любив військової справи, віддавав перевагу книгам і був дуже освіченим. Тож юний княжич мусив очолити дружинників батька, що дозволило йому здобути авторитет серед воїнів.

Коли у 1078 р. Всеволод Ярославич став великим київським князем, його син отримав в управління Чернігів.

У 1821 р. неподалік від Чернігова було знайдено так звану чернігівську гривну. Це зміювик-оберіг, який, за тодішніми віруваннями, захищав власника від хвороби, ворожої стріли чи іншого лиха. Учені вважають, що ця коштовна річ належала Володимиру Мономаху, бо на амулеті є напис: «Господи, допоможи рабу своєму Василію». А саме так звали Володимира Всеволодовича у хрещенні.

Поміркуйте, як князь міг загубити таку цінну річ. Знайдіть додаткові відомості про зміювик.

Життя Володимира Мономаха у Чернігові було неспокійним. Він виконував волю батька і боровся проти зовнішніх ворогів (половців) та внутрішніх суперників.

Про те, що Володимир Мономах був проти братовбивчих чвар, свідчать два його вчинки. Так, у 1093 р., коли в Києві помер батько Всеволод, замість посісти київський стіл добровільно відрікся від великокнязівського стола на користь двоюрідного брата Святополка Ізяславича. Хоча сам тоді перебував у Києві і мав чималу військову силу. А за рік Мономах віддав Чернігів жадібному й нахабному Олегу Святославичу. Щоправда, Олег залучив до боротьби половців.

Чи можна вважати такі дії князя мудрими? Чому?

Із 1094 до 1113 року Володимир княжив у Переяславі. Кочовики неодноразово відрізали місто від інших князівств, перешкоджали підвезенню продовольства і зброї. Проте енергійний князь вирішив

Золота гривна
Володимира Всеволодовича

боротися з кочовиками на їхніх територіях. Він ініціював переможні походи 1103, 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. Особливо яскраво описаний в «Повісті минулих літ» похід 1111 р., коли руські полки пройшли далеко на схід половецькою землею й змусили сина хана Шаруканя – Отрока та його сорокатисячну орду забратися аж до Закавказзя.

А коли у 1113 р. помер великий князь Святополк Ізяславич, заможні кияни звернулися до Володимира Мономаха із проханням посісти київський стіл. Міщани ж бо почали громити маєтності воєводи, що підтримував князя Святополка, бояр та лихварів. Але Мономах відмовився, бо не хотів порушувати рішення Любецького з'їзду. Розгублені бояри почали лякати його повстаннями: розграбують не лише майно знаті, а й монастирі. Тож за бездіяльність Мономаху доведеться відповідати перед Богом. І Володимир Всеволодович став великим київським князем, як того хотів народ.

Пригадайте, як називали народні збори русичів, на яких приймали важливі рішення.

Аби врегулювати ситуацію з боржниками, Мономах доповнив «Руську правду» новими нормами **«Статуту Володимира Всеволодовича»**. Він обмежив лихварство, скасував перетворення вільних людей на холопів за борги. Уперше князівською волею були визначені права та обов'язки селян, які потрапляли в кабалу через невідпрацьований борг (закупи).

Тривала боротьба руських князів проти половців. Тепер русичі часто нападали першими, аби не допустити походів кочовиків на свої землі. Це дало змогу ослабити половців.

Напад русів на половців. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Розгляньте зображення і поміркуйте, які деталі вказують на те, що руські війська напали на стоянку половців.

Чому тактика Володимира Мономаха щодо перенесення бойових дій у половецькі степи була вдалою?

У походах проти половців показав себе стратегом син Мономаха Мстислав. Перемога була відчутною, адже у 1120 р., коли руські дружини знову рушили у степ, половців там не зустріли. І аж до 1126 р. (понад десять років) Переяславське князівство жило в мирі.

Володимир Мономах зумів об'єднати руські князівства, які втратили згуртованість за часів правління Ярославичів. І хоча це була тимчасова стабілізація перед початком роздроблення Русі-України, Володимир Всеволодович утілював багато важливих змін. Так, поживалися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Зростали міста, у них з'являлися нові величні споруди, як-от дерев'яний міст через Дніпро.

Розгляньте зображення. За літописом, у 1115 р. за правління Володимира Мономаха, на думку істориків, навпроти сучасного Подолу стояв дерев'яний міст через Дніпро. Художник Юрій Логвин створив реконструкцію західної частини мосту. Які деталі зображення на малюнку вказують на важливість будівництва для тогочасної держави? Чому зведення мосту мало велике значення для розвитку Києва?

Ю. Логвин. Будівництво мосту за Володимира Мономаха. 1979

Правління Мстислава Володимировича

Чи можна стверджувати, що Мстислав був надійним помічником батька? Знайдіть у тексті параграфа відомості, що підтверджують чи спростовують вашу думку.

Наступником на великокнязівському столі став старший син Мономаха — Мстислав. Авторитет князя був беззаперечним: усі Мономаховичі під його керівництвом діяли згуртовано, а Ольговичі, Давидовичі й Ростиславичі, які володіли Чернігово-Сіверщиною та Галичиною, визнавали його першість. Коли Полоцьке князівство вирішило не визнавати влади київського князя, у 1128–1130 рр.

Мстислав разом із вірними йому руськими князями провів низку походів, здолав полоцьких князів і відрядив їх до Константинополя.

Мстислав успішно боровся з кочовиками: у 1129 р. загнав їх аж за Волгу і далі. Воював із литовськими племенами і наклав данину на чудь. Продовжував Мстислав і «шлюбну дипломатію»: підтримував династичні зв'язки зі Швецією, Норвегією, Польщею, Чехією та Візантією.

У Києві Мстислав Володимирович побудував церкви на честь святої Феодори і Богородиці Пирогощої, а також заснував Федорівський монастир.

Наразі серед дослідників немає єдиної версії про походження назви церкви Богородиці Пирогощої. Але саме цей храм – перша будівля у Києві, споруджена повністю із цегли, без використання каменю.

Церква Богородиці Пирогощої

Чому зведення храмів свідчило про стабільність у Русі-Україні?

Мстислав передав владу в Києві братові Ярополку. Проте його наступник не зміг зберегти єдності держави. Після смерті Мстислава усобиці між різними родами Рюриковичів спалахнули з більшою силою. Із 1132 р. почалася доба роздробленості руських земель.

1. Назвіть найважливіші політичні кроки Володимира Мономаха.
2. Поміркуйте, чому Мстислав Володимирович отримав прізвисько Великий.
3. Виконайте онлайн-вправи.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте правління Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича: визначте спільні та відмінні риси.
- 2 Підготуйте коротке повідомлення про «Повчання дітям» Володимира Мономаха і намалюйте обкладинку до книги під такою назвою.

§ 13. Київське, Переяславське та Чернігівське князівства в середині XII — першій половині XIII ст. Політичне і соціально-економічне життя

Розгляньте карту на с. 56. Визначте, які удільні князівства лежали в межах сучасної України. Виберіть одне із князівств і запишіть у зошит кілька переваг і виклики, зумовлені його географічним розташуванням.

Роздробленість Русі-України

Добу від середини XII до середини XIII ст. в історії Русі-України історики називають добою роздробленості. Її суть не у постійних протистояннях між князями, хоча і військових конфліктів було чимало. Основна характерна риса роздробленості полягає у зміцненні самостійності удільних князівств.

Якими, на вашу думку, були причини роздробленості Русі-України?

На думку дослідників, не йдеться про повний розпад держави, змінювалися устрій та форма правління. Відбувся перехід від одноособної монархії до колективного правління: замість одного великого князя країною управляє об'єднання найважливіших князів.

Що ж зумовлювало роздробленість? По-перше, це великі розміри території та строкатий етнічний склад населення. По-друге, давалися узнаки й князівські усобиці, що посилювалися через відсутність сталого порядку успадкування київського князівського столу. По-третє, учені визначають негативний вплив нападів степових кочовиків і занепад торговельного шляху «з варяг у греки».

Головною ж причиною більшість дослідників визначає **розвиток феодалного землеволодіння**, зокрема його вотчинної форми. Удільні князі не хотіли коритися владі великого київського князя і прагнули для себе широких повноважень. Саме тому у XII ст. і чернігівський, і володимирський, і деякі інші князі титулували себе великими князями. Усі правителі удільних князівств провадили власну внутрішню

політику, укладали угоди із сусідами на свій розсуд, самостійно вирішували питання війни та миру. Таких **удільних князівств** на українських теренах було п'ять: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке та Волинське.

Київське князівство

Землі Київського князівства були економічно розвиненими. Центральне місто Київського князівства зберігало значення **загальнодержавного центру**. Київ залишався найбільшим містом усієї Східної Європи: у ньому жило близько п'ятдесяти тисяч мешканців. Це був потужний релігійний центр, бо тут розміщувалася резиденція митрополитів.

Пригадайте, який храм був резиденцією митрополита.

Велич і багатство Києва зумовлювали прагнення багатьох честолюбних князів «сидіти» у Києві. Тому боротьба за нього була постійною. Зважаючи на часту зміну князів, господарями Києва почувалися місцеві бояри. Вони виганяли або труїли небажаних князів, запрошували на стіл того князя, якого вважали вигідним для себе. Наприклад, володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого, який тричі захоплював Київ. Проте тривале політичне протистояння далось взнаки: у 1157 р. його отруїли під час застілля. Від князівських чвар потерпало й саме місто, як-от під час погрому, вчиненого у 1169 р. князем Андрієм Боголюбським. Він намагався знищити Київ як столицю. Спалив не лише житлові квартали, а й значну кількість церков та монастирів.

Взяття Києва князем Андрієм Боголюбським. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Розгляньте малюнок. Поміркуйте, які причини спонукали Андрія Боголюбського так жорстоко розправитися з Києвом та його жителями.

Київське князівство охоплювало величезні території. На півдні воно межувало з половецьким степом, що ускладнювало захист прикордонних земель.

Київщина була густонаселеною. Літописи називають близько вісімдесяти міст і містечок, які до неї входили. Найбільші з них — Вишгород, Білгород, Искоростень, Овруч, Туров, Корсунь, Юр'їв.

Джерелом багатства споконвіку були родючі чорноземи й поліські корисні копалини. А вигідне розташування князівства сприяло внутрішній і міжнародній торгівлі. Мережа річок з'єднувала Київську землю з найвіддаленішими куточками Русі та сусідніми народами.

Чернігово-Сіверське князівство

Найбільшу територію у Південній Русі займало Чернігівське князівство. До нього входили землі на Лівобережжі (головна їх частина — у басейні Десни). У середині XII ст. від Чернігова відокремилося Новгород-Сіверське князівство, а згодом й інші, дрібніші. Великими містами регіону були Новгород-Сіверськ, Путивль, Брянськ, Курськ, Стародуб.

Пригадайте, який чернігівський князь у XII ст. правив Києвом.

Чернігів був другим за величиною серед найбільших міст Південної Русі. Долю Чернігівського й Новгород-Сіверського князівств у добу роздробленості визначали князі династій Ольговичів і Давидовичів (від імені засновників — Олега і Давида Святославичів). Ці роди ворогували через бажання зайняти чернігівський стіл.

У період свого розквіту в середині XII ст. князівство відіграло важливу роль в політичному житті руських земель. Зріс вплив Ольговичів, які певний час володіли Києвом. Саме тоді було збудовано Кирилівську церкву, яка стала усипальницею чернігівських князів.

Кирилівська церква, Київ

Які особливості мала внутрішня політика чернігівських князів?

Протягом XII – першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі не можна назвати сприятливими факторами розвитку. Але всупереч цьому місто швидко зростало і багатіло.

Переяславське князівство

Переяславське князівство розташовувалося у безпосередній близькості до земель кочовиків. Проте його вважали почесним, хоч і дуже нелегким володінням. У XII–XIII ст. Переяславщина не мала політичної самостійності та цілком залежала від Києва. Центр князівства був одним із найбільших міст Русі-України та важливою фортецею. Надійні мури захищали від половецької загрози не тільки жителів прикордонного міста, а й усю Русь.

Видатним його правителем протягом 1169–1187 рр. був Володимир Глібович – онук Юрія Долгорукого. Саме він вів запеклу боротьбу з половецькими ханами Кобяком і Кончаком. Поразка новгород-сіверського князя Ігоря від половців у 1185 р. дала кочовикам змогу у 1186 р. дійти до Переяслава й оточити місто. Але Володимир зумів мобілізувати військо, розгромив половців, а наступного року разом з іншими князями відігнав кочовиків далеко від кордону. Проте під час походу 1187 р. він застудився і помер. У літописі сказано: *«І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато постогнала»*. Це літописне свідчення є **найдавнішою згадкою назви «Україна» в писемних джерелах**.

1. Визначте переваги і виклики трьох удільних князівств у часи роздробленості. Порівняйте свої висновки із записами, які ви зробили на початку роботи з параграфом.
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте основні наслідки роздробленості Русі-України наприкінці XII – у середині XIII ст.
- 2 Складіть історію про мандрівку купця чи освіченого ченця з Києва до Чернігова або Переяслава. Опишіть враження мандрівника.

§ 14. Галицьке і Волинське князівства у другій половині XII ст. Ярослав Осмомисл

Пригадайте, коли землі Галицького і Волинського князівств увійшли до складу Русі-України. Яка із сусідніх країн претендувала на ці території?

Галицьке князівство

Розгляньте карту. Які переваги і недоліки мало розташування Галицького князівства?

Віддавна ці території населяли племена волинян, білих хорватів і тиверців. У «Повісті минулих літ» є оповідь, як у 993 р. Володимир Святославич організував похід проти хорватів. У результаті частина Галичини увійшла до складу Русі-України. Та у 1018 р. польський король Болеслав Хоробрий захопив ці землі і приєднав їх до Польщі. Відтоді протягом кількох століть Галичина почергово опинялася під владою то київських князів, то польських королів.

Пригадайте, на чієму боці виступив Болеслав Хоробрий під час боротьби за владу між синами Володимира Великого.

Початок феодальної роздробленості зумовив, серед іншого, посилення боротьби за галицькі землі. Так, у 1084 р. тут утвердили свою владу троє братів Ростиславичів: Рюрик, Володар та Василько. Вони взяли під контроль головні міста краю — Перемишль, Звенигород і Тербовль.

Ростиславичі були **ізгоями**. І хоча вони не мали вотчини, та здобули підтримку місцевого населення. Тож змогли захистити свої території від посягань київських та волинських військ наприкінці XI ст.

Ізгої – у Русі-Україні XI–XII ст. люди, що вийшли зі свого звичайного суспільного становища з різних обставин і перебували під опікою церкви.

Київському князеві Всеволоду Ярославичу не було іншого виходу, як визнати за Ростиславичами зайняті ними землі. Це рішення підтвердив у 1097 р. Любецький з'їзд.

Після довгої боротьби і з родичами, і з поляками, і з угорцями у 1144 р. князь Володимирко об'єднав галицькі землі в єдине князівство зі столицею у Галичі. Він захистив Галичину від ворожих наступів і залишив у спадок синові Ярославу багату й добре організовану землю. Князя Ярослава Володимировича прозвали Осмомислом, тобто мудрим; тим, хто має «вісім мислів».

Розгляньте світлину. Яким князя Ярослава Осмомисла зобразив скульптор?

Прочитайте, як описано князя у «Слові о полку Ігоревім». Які спільні риси в образі, створеному художником, і поетичному описі?

Л. Яремчук.
Ярослав Осмомисл. 1989

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї...

Переклад М. Рильського

Ще на початку свого правління, борючись галицькі землі від київського князя Ізяслава Мстиславича, Ярослав зумів домовитися з Києвом про мир. Князь зберігав мирні відносини з сусідами, підтримував походи проти половців.

Крім того, за його правління було розбудовано й укріплено багато галицьких міст, а у Галичі зведено Успенський собор. Галицький князь був надзвичайно заможним завдяки підкарпатським родовищам солі і розвитку торгівлі та ремесел. Галицьке князівство практично не страждало від половецьких набігів, тому сюди переселялися працелюбні та освічені русичі з інших князівств, і не тільки русичі.

Однак така стабільна внутрішня ситуація посилила місцеве боярство. Спочатку знать підтримувала князя, але поступово її амбіції зростали. І у 1171 р. бояри оголосили відьмою кохану жінку князя боярину Настаську Чагрівну і спалили її на вогнищі. Князь змушений був змиритися, бо не мав достатньо сил, аби остаточно приборкати боярство.

Поміркуйте, чому посилення галицьких бояр негативно впливало на розвиток князівства.

Наступник Ярослава Осмомисла Володимир Ярославич не мав таланту ані політика, ані полководця. Тому ситуація в Галицькому князівстві за його правління суттєво погіршилася.

Волинське князівство

Розгляньте карту. Чим вирізнялося територіальне положення Волинського князівства?

На північному сході Галичина межувала із Волинським князівством. Воно сформувалося в XI — на початку XII ст. навколо міста Володимир (нині — Володимир-Волинський).

Після смерті Ярослава Мудрого його найстарший тоді син Ізяслав прагнув перетворити землі Волині на власну вотчину. У 1119 р. великий київський князь Володимир Мономах передав це князівство синові Андрію.

Виділення Волині в окреме князівство завершив Ізяслав Мстиславич — онук Володимира Мономаха. Як і інші князі з Мономахової династії, він прагнув влади у Києві і тричі йому це вдавалося. Але виснажений боротьбою за київський стіл спрямував свою увагу на Волинь.

У політиці Ізяслав спирався на зв'язки з Угорщиною та Польщею. Угорський король Гейза ставився до Ізяслава з великою повагою і надавав йому військову допомогу. Підтримували Ізяслава також польський правитель Болеслав Криворотий та чеський король Владислав.

По смерті Ізяслава київські князі востаннє спробували отримати владу над Волинню. Та його син Мстислав, який на короткий час став київським князем, зумів забезпечити Волинь своїй родині. Відтоді Волинська земля розвивалася як незалежне князівство, і її внутрішнє життя стабілізувалося.

Чому волинські князі припинили боротьбу за київський стіл?

На жаль, Волинь не уникла роздроблення, яке в той час охопило руські землі. Як свідчить літопис, після смерті Мстислава Ізяславича (1170 р.) його сини поділили Волинську землю: Роман одержав Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя. Процес дроблення Волинського князівства зупинив Роман Мстиславич, який прагнув об'єднати південно-західні землі Русі-України.

1. Чому удільні князі поступово втрачали інтерес до Києва?
2. Визначте спільні й відмінні риси розвитку Галицького та Волинського князівств.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет Ярослава Осмомисла і запишіть його у зошит. Використайте піктограми. Наприклад: . Або вигадайте свої.
- 2 Намалюйте герб князівської родини з Галичини або Волині. Поясніть значення його елементів.

§ 15. Культура Русі-України у другій половині XI — першій половині XIII ст.

Пригадайте, які фактори позитивно впливали на розвиток культури Русі-України у X — першій половині XI ст.

Освіта

Чому храми та монастирі були важливими освітніми центрами?

Дослідники вважають, що школи, засновані Володимиром Великим і Ярославом Мудрим, продовжували діяти у другій половині XI–XII ст. Важливо, що навчання у них було доступним не лише для боярських родин та заможного населення, а й для інших верств. Розвивалася й жіноча освіта: у 1086 р. княжна Анна Всеволодівна відкрила в Києві жіночу школу. Такі школи з'явилися також у Суздалі та Полоцьку.

Давньоруські школи за своєю організацією були демократичнішими, ніж у Західній Європі, дисципліна в них була м'якшою.

В XI ст., у період розквіту Русі-України, школи були трьох основних типів:

- 1) **школи «книжного вчення»** — у них молодь готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя;
- 2) **монастирські школи** для мирян та майбутніх священників;
- 3) **школи грамоти** — у них навчали дітей бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників.

Освітою вищого рівня вважали вивчення богослів'я, філософії, риторики, граматики, співів та іноземних мов, насамперед грецької. Її здобували ті, хто прагнув обійняти найвищі церковні посади. Необхідні для цього знання отримували в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. — при Печерському або Видубицькому монастирях у Києві, а також у школах при єпископіях у Чернігові, Переяславі та Галичі.

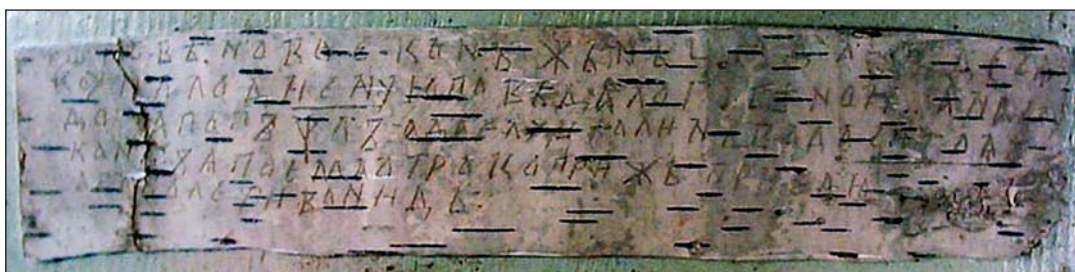
Як у часи Русі-України здобували й передавали знання?

У Русі-Україні було багато бібліотек. Перша і найбільша — у Софії Київській. Була бібліотека й у Печерському монастирі, який із кінця

XI ст. перетворився на впливовий культурно-ідеологічний центр. Також зібрання книг та літописів зберігалося у Видубицькому монастирі, який у 1070 р. заснував князь Всеволод Ярославич.

Окрім Києва, бібліотеки було засновано у Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та інших містах. Приватні бібліотеки мали правнук Ярослава Мудрого Микола Святоша, окремі представники духовництва. Одночасно з бібліотеками виникли й перші архіви. Уважається, що найдавнішим сховищем рукописних документів була церква Святого Іллі у Києві.

Про поширення писемності в руських землях свідчать **берестяні грамоти**. Більшість із них було віднайдено на північних землях Русі-України. Проте у 1988 р. берести знайшли у Звенигороді на Львівщині, а у 2008 р. — у Буську, що також на Львівщині.

Лист на бересті давньоукраїнською мовою. Близько 1110–1124 рр.

Поміркуйте, чому берестяні грамоти не збереглися в межах сучасної України, тоді як стрижні для письма по бересті археологи знаходять у великій кількості.

За змістом берестяні грамоти — це насамперед ділове і приватне листування (боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охоронні грамоти тощо). Їх автори — люди різного соціального статусу, що також демонструє порівняно високий рівень грамотності у Русі-Україні.

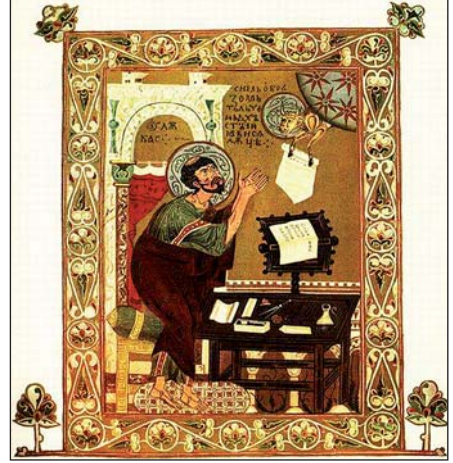
Книжні пам'ятки. Розвиток літописання

На жаль, донині збереглося лише кілька оригінальних книг того часу. Серед них найвідоміші — це Остромирове Євангеліє, «Ізборник» 1073 і 1076 років, Мстиславове Євангеліє, «Повість минулих літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик».

Розгляньте зображення. Чим мініатюра з Остромирового Євангелія відрізняється від ілюстрацій до «Ізборника»?

Остромирове Євангеліє — одна з найвидатніших пам'яток давньоукраїнського письменства в давньоруській редакції. Допоки у 2000 р. не було знайдено «Новгородський кодекс», його вважали найдавнішою книгою, яка була створена у Русі-Україні. Імовірно, його переписав у 1056–1057 рр. зі староболгарського оригіналу в Києві диякон Григорій для новгородського посадника Остромира. Це Євангеліє написано великим красивим уставним письмом, із зображеннями євангелістів Іоанна, Луки та Марка, які виконано із вражаючою майстерністю.

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового Євангелія. 1056–1057

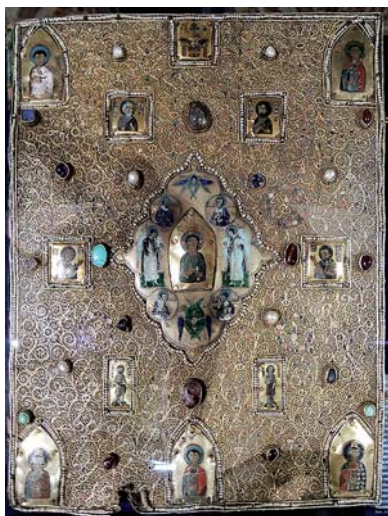
Ініціали — виділені більшим шрифтом і часто прикрашені заголовні літери нового розділу або абзацу.

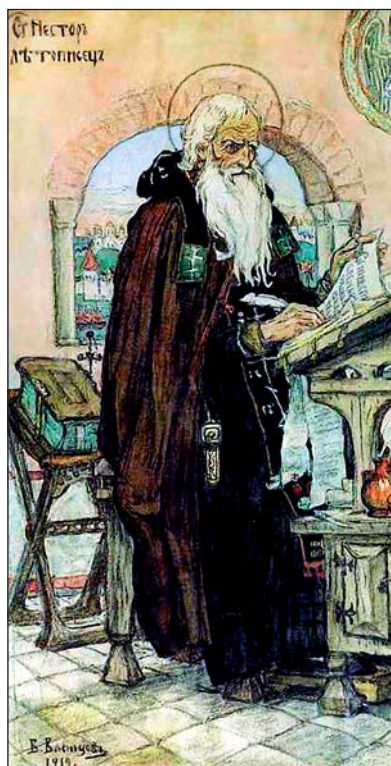
Портрет родини князя Святослава з «Ізборника». 1076

Сторінки з «Ізборника». 1073

Оклад
Мстиславового Євангелія

В. Васнецов.
Нестор-літописець. 1919

«Ізборник» 1073 р. та «Ізборник» 1076 р. — пам'ятки давньоруського перекладного письменства, створені для князя Святослава Ярославича. У текстах мовиться про користь знань і читання книжок.

Мстиславове Євангеліє належало князю Мстиславу Великому. Його окраса — коштовний оклад: на срібну золочену дошку накладено скань (ажурний металевий візерунок), вставлено шістнадцять емалевих іконок кінця XI–XII та XVI ст., напівдорогоцінні камені та перлини.

Чому тексти рукописних книг прикрашали розкішними мініатюрами, а саму книгу — дорогоцінним окладом?

Оклад — металеве покриття, оздоблення на книгах, іконах тощо.

Про що ви дізналися із «Повісті минулих літ»? Чим руські літописи відрізнялися від хронік Західної Європи? Якими рисами були наділені літописці?

Європейські хроніки написано латиною. А от автори літописів (освічені ченці, а подекуди й самі князі) писали рідною мовою, тому їхні твори були відомі загалу. Літописи копіювали і доповнювали — так виникли списки. Практично всі вони мають за основу «Повість минулих літ», що описує події кінця XI — початку XII ст. Остання дата в літописі — 1110 р. Дослідники вважають, що автором «Повісті минулих літ» був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор.

Списки — рукописні копії літописів різних періодів.

Єдина світська пам'ятка давньоруської літератури, що збереглася до наших днів від початку XII ст., — це «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Твір пронизаний турботою про рідну землю. Володимир Мономах розповідає про великі й малі походи проти ворога, які він провів, про свою дипломатію і внутрішню політику.

Ще однією визначною літературною пам'яткою є «Слово о полку Ігоревім». У ній ідеться про невдалий похід 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти половців. Автор твору різко засуджує князівські чвари і закликає до єдності у боротьбі з кочовиками.

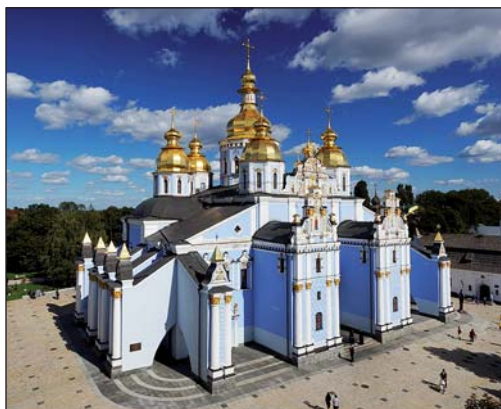
Чому боротьба проти половців була важливою темою в руській літературі?

Архітектура

Церковне будівництво залишалося основною сферою розвитку та експериментів в архітектурі. В XI — на початку XIII ст. масово засновували монастирі, зводили нові кам'яні храми. У Києві — собори Дмитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого), Михайлівського Видубицького, Печерського, Кловського монастирів. Було вироблено типовий вигляд монастирського храму, який поширився згодом по всій Русі і став особливо характерним для XII ст.

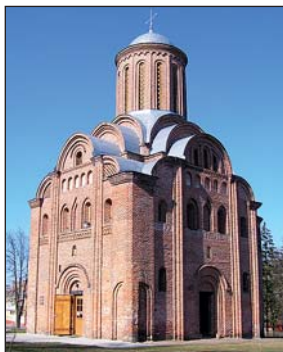
Розгляньте зображення храмів. Визначте їх спільні та відмінні риси.

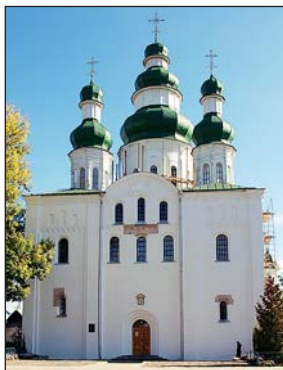
Михайлівський Золотоверхий собор.
1108–1113. Сучасний вигляд

Успенський собор Києво-Печерської
лаври. 1073–1078

П'ятницька церква
в Чернігові.
Кін. XII – поч. XIII ст.

Успенський собор
у Чернігові.
Друга пол. XII ст.

Перший його зразок – Успенський собор Печерського монастиря. Згідно зі свідченням «Печерського Патерика» його будували грецькі майстри. Надзвичайна популярність цього собору в руських землях привела до того, що за його подобою стали зводити храмові будівлі в інших містах.

Храми Києва і Чернігова мали свій стиль, сформований під впливом мистецтва Візантії.

Образотворче мистецтво

У декоруванні храмів використовували традиційні мозаїки та фрески. Мозаїками були прикрашені храми Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенський собор Печерського монастиря. Та зруйнування цих храмів у XX ст. знищило шедеври руського мистецтва. Із Михайлівського храму збереглися композиція «Євхаристія», зображення Димитрія Солунського, Стефана і Фадея.

Поміркуйте, чому згодом мозаїки стали використовувати рідше.

В XI–XIII ст. набув популярності фресковий живопис. Його переваги – динамічніші постаті та

Мозаїка «Євхаристія» у Михайлівському Золотоверхому соборі в Києві

Фреска у церкві Спаса на Берестові в Києві

яскравіші фарби. Найцікавішими є фрески Кирилівської церкви та церкви Спаса на Берестові.

Зросла також роль іконопису. Проте до нашого часу збереглося небагато шедеврів церковного малярства. В історії залишилося ім'я іконописця та мозаїста, ювеліра, лікаря, ченця Києво-Печерського монастиря Аліпія. Він навчався у грецьких майстрів. Імовірно, брав участь у розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври. Аліпій зажив слави серед своїх сучасників написанням ікон. За оцінками фахівців, щонайменше дві з них збереглися до наших днів — «Печерська Богоматір з предстоящими Антонієм і Феодосієм» і «Богородиця Велика Панагія (Всесвята)». Обидві ікони вивезені до Росії і зберігаються в Державній Третьяковській галереї у Москві.

1. Які нові риси розвиваються в руській культурі другої половини XI — початку XIII ст. порівняно з попереднім періодом?
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Визначте основні риси розвитку культури Русі-України у другій половині XI — першій половині XIII ст. і запишіть їх у зошит.
2. Підготуйте повідомлення про Антонія Печерського.
3. Намалюйте ілюстрацію до «Повісті минулих літ» або «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

Свенська ікона Богородиці.
XI—XII ст.

Богородиця Велика
Панагія (Всесвята).
XI—XII ст.

§16. Кочові народи степів України X–XIII ст.

Пригадайте назви кочових племен, які жили на теренах сучасної України. Хто з них контактував зі східними слов'янами?

Печеніги

Про появу печенігів поблизу Русі-України йдеться у літописному повідомленні про 915 р.: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю».

Печеніги у той час підтримували союз із Візантією і нападали на ті держави, які хотів тримати в покорі візантійський імператор.

Перемога Микити Кожум'яки над печенігом. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.

Чому зовнішня політика князя Святослава сприяла посиленню печенігів?

Святослав Ігорьович під час походів на хозар не мав конфліктів із печенігами, але згодом ситуація змінилася. У 968 р. вони взяли в облогу Київ, а у 972 р. влаштували засідку на дніпрових порогах, де Святослав Ігорьович і загинув. Володимир Великий та його наступник Ярослав Мудрий звели мережу прикордонних укріплень, яка виявилася доволі ефективною.

Пригадайте, хто із князів розгромив печенігів.

У середині XI ст. посилювався тиск на печенігів зі сходу. На землі Північного Причорномор'я під тиском половців вторглися гузи (тюрки). Вони відтіснили печенігів до Нижнього Подунав'я. Візантійці підкупили половецьких ханів і спільно з ними розгромили печенігів у 1091 р. А у XII ст. печеніги перестали існувати як окремий народ.

Опишіть побут печенігів так, як ви його уявляєте. На які особливості повсякденного життя вказує реконструкція на с. 81 зовнішнього вигляду печенізьких воїнів?

Про побут печенігів відомо із писемних та археологічних джерел. Кочовий спосіб життя сприяв розвитку скотарства і торгівлі. Печеніги розводили в'ючних тварин, коней та овець. Русичі купували у кочовиків худобу, а візантійський Корсунь — шкури та віск. Завдяки вправній кінноті печеніги контролювали торговельні шляхи і стягували гроші за перехід караванів через підвладну їм територію.

О. Федоров. Печенізькі воїни

Торки

У «Повісті минулих літ» ідеться: «У рік 985 рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар».

Якими були відносини між торками і київськими князями?

Торки — літописна назва тюркомовних племен.

Імовірно, київські князі використовували торків як військову силу. Та в XI ст. під тиском половців торки значно наблизилися до південних кордонів Русі-України. Тож у 1060 р. князі Ізяслав, Святослав та Всеволод Ярославичі спільно з полоцьким князем Всеславом Брячиславичем змусили їх відійти до балканських володінь Візантії. Частина ж кочовиків залишилася в лісостеповій зоні і згодом стала васалами руських князів. У Пороссі торки заснували свою столицю — місто Торчеськ. А у середині XII ст. вони увійшли до союзу Чорних клобуків.

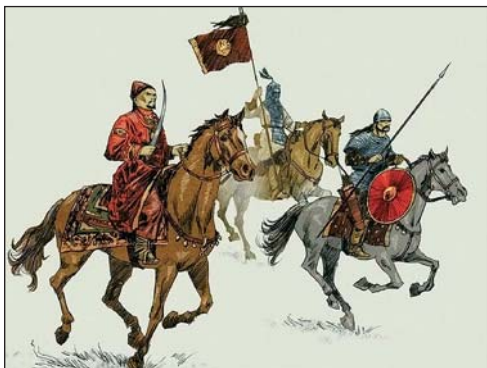
Чорні клобуки — в XI–XII ст. назва об'єднання тюркських родів печенігів, торків, берендеїв та ковуїв, які з дозволу київських князів осіли у лісостеповій частині Русі-України. Це об'єднання зумовила потреба у спільній обороні від половців.

Про побут торків відомо небагато. Вони були кочовиками, та життя поруч зі слов'янами, на думку вчених, суттєво вплинуло на їхній побут.

Половці

Коли в літописі вперше згадано половецькі племена? Знайдіть на карті на с. 56 територію, підконтрольну половцям.

О. Федоров. Половці

Перші зіткнення з половцями для русичів закінчилися невдачею. Однак кочовики після цього не напали на Русь-Україну майже двадцять років. Після відносного спокою активувалося русько-половецьке протистояння у 1093–1117 рр.

Після невдалої спроби домовитися про мир у 1095 р. руські князі оголосили війну половцям. Володимир Мономах запропонував об'єднати зу-

силля дружин всієї Руської землі і перейти від оборони до активного наступу на кочовиків.

Два ворожих табори — Мономаховичів та Ольговичів — вели непримиренну боротьбу. На боці Мономаховичів виступали Чорні клобуки. Ольговичі спиралися на східних половців.

Після смерті Мстислава Великого кочовики відновили напади на руські землі. Походи ж русичів не мали бажаних наслідків. Спроба новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. організувати власний похід завершилася поразкою, і хани Кончак та Гзак розорили Переяславщину і землі поблизу річки Сейм.

Розгляньте зображення. Що, на вашу думку, може символізувати ця кам'яна скульптура?

Половецька баба — надмогильна кам'яна статуя, пам'ятка сакрального мистецтва IX–XIII ст. Символізувала предків. Її встановлювали зазвичай на вершинах високих курганів або пагорбів.

Половецька кам'яна баба поблизу с. Никанорівка Добропільського району Донецької області

Половці поділялися на кілька **орд** (племен). На чолі орд стояли лідери зі спадковою владою, яких прийнято називати **ханами**. Важливо пам'ятати, що половці мали торговельні зв'язки з усіма сусідами, зокрема і з Руссю-Україною. Із 1090-х років відомі випадки, коли руські князі одружувалися з доньками половецьких ханів. Основу господарства цих кочових племен становило скотарство: розведення коней, великої та дрібної рогатої худоби. Важливими були полювання та рибальство. Житло половців — це **юрти** двох типів: наземні та встановлені на візках. Високого рівня досягли ремесла: оброблення металу, шкіри, кістки, дерева, каменю. Археологічні знахідки на територіях, де жили половці, — це переважно спорядження вершника та коня.

1. Чим побут половців відрізнявся від побуту їхніх попередників? Що спільного у політиці кочовиків щодо Русі-України?
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте спільні й відмінні риси у політиці печенігів, торків та половців щодо руських князівств.
- 2 Які виклики і вигоди мало сусідство Русі-України зі степом?

§ 17. Крим у складі Візантійської імперії

Розгляньте карту. Хто контролював територію Криму у XII ст.? Пригадайте, з якими важливими подіями в історії Русі-України пов'язані кримські землі. Які переваги мало географічне розташування Криму в той час?

Географічне положення Криму визначало історію народів, які населяли його території в різні періоди. На ці землі претендували Візантійська імперія, Хозарський каганат, Русь-Україна, Генуя та Венеція.

Володіння Візантії у Криму окреслювалися територією Боспору і Херсонеса та його околиць. Панування над Боспорським царством вона встановила на початку VI ст. за правління імператора Юстиніана I. Боспорське царство – ринок, де закупували у степовиків хутро для потреб Константинополя. Своєю чергою, у боспорських містах активно розвивалися ремесла, орієнтовані на задоволення потреб сусідів-кочовиків.

А наприкінці X ст. території Боспорського царства увійшли до складу давньоруського **Тмутороканського князівства**. І вже до 1022 р. руські князі підкорили місцеві племена косогів та ясів.

У XIII ст. ситуація змінилася. У квітні 1204 р. хрестоносці захопили Константинополь, і на місці Візантії виникло кілька держав. Серед них вирізнялися Трапезундська та Нікейська імперії. Херсонес та гірські території стали залежними від Трапезунда і щороку сплачували йому податки. Боспор і найбагатше торгово-ремісниче місто Таврики того часу Сугдея залишилися під протекторатом половців.

Хрестоносці – учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.

1. Чому Кримський півострів був стратегічно важливим для Русі-України, Візантії та кочовиків?
2. Виконайте онлайн-вправу.

Дізнайтеся більше про розвиток Криму.
Прочитайте додаткові матеріали.

Домашнє завдання

Підготуйте повідомлення про господарський розвиток Криму у X – на початку XIII ст. Намалюйте ілюстрацію до свого повідомлення.

Практична робота

Працюємо з картою

Розгляньте карту. Який період історії Русі-України вона характеризує?

Позначте на відповідній контурній карті об'єкти, які дадуть змогу зробити висновки про хронологічні рамки, у межах яких можна застосовувати цю карту.

Аналізуємо історичне джерело

«Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов... Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ» (із «Повісті минулих літ»).

Хто автор цих слів? Які наслідки для Русі-України мало його рішення?

«А найголовніше — убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуєте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» (із «Повісті минулих літ»).

Який князь так звертався до синів? Чи відповідала його політика його ж закликам?

Творимо

Об'єднайтеся у пари і створіть постер (плакат, на якому ілюстрації поєднуються з найважливішими матеріалами на обрану тему), який даватиме уявлення про розвиток освіти, науки або культури Русі-України у другій половині XI — на початку XIII ст.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1** Назвіть основні причини роздробленості Русі-України. Які чинники — політичні чи економічні — відіграли основну роль.
- 2** Виконайте тестові завдання. Відповіді запишіть у зошит.
  1. Землі яких князівств у часи роздробленості Русі-України позначено штрихуванням на картосхемі?

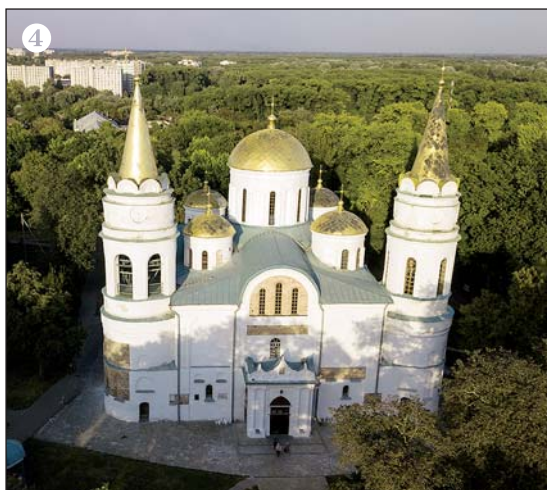
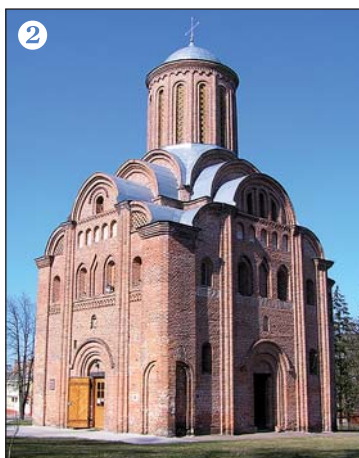

- А Київського та Переяславського
 Б Чернігівського та Київського
 В Київського та Чернігівського
 Г Галицького та Переяславського
2. Хто із князів не входив до тріумвірату Ярославичів?
 А Всеволод
 Б Святослав
 В Ізяслав
 Г В'ячеслав
3. Володимир Мономах зажив слави полководця у боротьбі із
 А половцями.
 Б поляками.
 В монголами.
 Г печенігами.
4. Коли відбулася подія, описана в уривку давньоруського твору?
 «Ігор сей, славен князь, міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив, ратного духу виповнився та й повів полки свої хоробрі на землю Половецьку, за землю Руську! Перестали князі невірних воювати, стали один одному казати: “Се моє, а се теж моє, брате!” Стали вони діла дрібні вважати за великі, на себе самих підіймати чвари, — а невірні з усіх сторін находили, землю Руську долали».
- А 1169 р.   Б 1185 р.   В 1199 р.   Г 1223 р.
5. Яку пам'ятку ілюструє представлене зображення?
 А Мстиславове Євангеліє
 Б «Повість минулих літ»
 В «Ізборник» 1076 р.
 Г Остромирове Євангеліє
6. Установіть хронологічну послідовність подій.
 А Любецький з'їзд князів
 Б перша літописна згадка топоніма «Україна»
 В утвердження Володимира Мономаха на київському столі
 Г створення Остромирового Євангелія

7. Установіть відповідність між назвами храмів Русі-України та їх зображеннями.

- А Софійський собор у Києві
Б Спасо-Преображенський собор у Чернігові
В Успенський собор Києво-Печерської лаври
Г П'ятницька церква у Чернігові
Д Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря у Києві
8. Які твердження стосуються князя Володимира Мономаха?
1) звелів збудувати перший кам'яний храм на території Русі-України

- 2) син Ярослава Мудрого, згідно із заповітом батька отримав у володіння переяславські землі
- 3) мислитель, автор «Повчання», адресованого власним дітям
- 4) влада правителя була настільки міцною, що він, нікого не питаючи, заповів Київ братові Ярополку
- 5) планував перенести столицю ближче до візантійських володінь
- 6) гуртував Рюриковичів для відсічі половцям, сам узяв участь у вісімдесяти трьох битвах проти них
- 7) об'єднав більшу частину території Русі-України, припинив князівські усобиці

3 Визначте, які події характеризують літописні цитати.

«Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альгу. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих, і побігли руські князі...»

«І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: “Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких [...] а далі й підуть на ятрівку твою, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують”».

«Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і судзальці, і чернігівці, і Олегова дружина, — і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди».

4 Визначте характерні риси відносин між руськими князями і кочовиками, що контролювали степи у Північному Причорномор'ї.

РОЗДІЛ 4

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 18. Утворення Галицько-Волинської держави

Пригадайте, яку роль відігравали бояри в політичному житті Галицького князівства.

У середині XII ст. у Галицькому князівстві спалахнуло нове протистояння між боярами і князем. Боярство, прагнучи збільшити свою владу, усіяко намагалося обмежити вплив правителя. Для цього навіть наважилося просити допомоги у чужинців. Останній із Ростиславичів, князь Володимир, син Ярослава Осмомисла, отримав батьківський стіл лише завдяки місцевій знаті. У літописі Володимира Ярославича красномовно охарактеризовано словами: «думи не любив з мужами своїми».

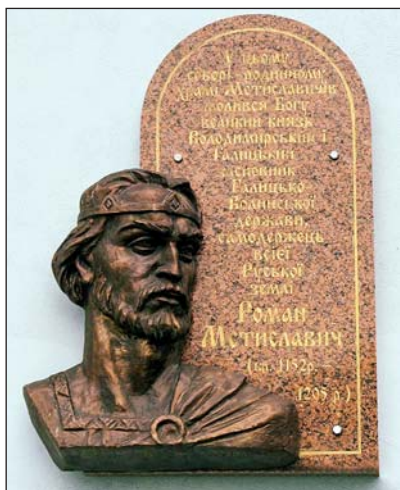
Що, на вашу думку, означає такий вислів літописця?

Невдоволені поведінкою князя бояри організували повстання і змусили Володимира шукати прихисток в Угорщині. Однак угорський король не дотримав слова: самого князя ув'язнив, Галич узяв під контроль, а владу передав своєму синові. Відтак галичани підняли повстання проти чужинців і запросили на галицький стіл волинського князя Романа Мстиславича.

Та Володимир Ярославич утік із полону й домовився з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою про військову допомогу — імовірно, в обмін на щорічну данину. Десять років Володимир правив Галичиною, однак у літописах про його політику майже нічого не сказано.

Після смерті Володимира Ярославича у 1199 р. галицький стіл вдруге посів волинський князь Роман Мстиславич, який об'єднав Волинське й Галицьке князівства в єдину державу.

1199 р. — об'єднання Волинського і Галицького князівств у єдину державу.

І. Дацюк. Пам'ятна дошка Романові Мстиславичу з барельєфом на Успенському соборі у Володимирі-Волинському. 2005

Правління Романа Мстиславича

Роман Мстиславич був досвідченим, енергійним політиком, хоробрим воїном та рішучим правителем. З юних років він був активним учасником князівських інтриг. Так, у 1168 р. він разом із батьком волинським князем Мстиславом зупинив наступ військ володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського на Новгород, у якому тоді княжив. По смерті батька Роман Мстиславич повернувся на Волинь.

Розгляньте зображення. Чому на пам'ятній дошці написано «самодержець всієї Руської землі»? Що мав зробити Роман Мстиславич, аби його так називали?

Щоб ствердитися у Галичі, князь вирішив здобути підтримку міщан. Також Роман втратив багатьох бояр (декому вдалося врятуватися втечею). Пояснюючи свою політику, він говорив: «Мед зручніше добувати, якщо притиснеш бджолиний рій, а не розпустиш його». Налякані бояри тривалий час не наслідувалися виступати проти князя. Частина земель, конфісковану у непокірної знаті, князь роздав служилим людям. У результаті його влада настільки зміцніла, що літописець назвав Романа «самодержцем всієї Русі».

Проте над руськими землями й надалі тяжіла половецька загроза. Щоб ефективніше боротися з кочовиками, Роман Мстиславич провів військову реформу. Відтак кольчугу замінив удосконалений панцир, а руська кіннота стала важкоозброєною, лицарською. На думку істориків, князь Роман створив одну із кращих кінних дружин у Східній Європі.

Чому для князя було важливо посилити саме кінноту?

У 1202 р. галицько-волинський князь заволодів Києвом, та при цьому він взагалі не застосував сили. Своїм князем Романа оголосило народне віче — і мешканці міста самі відчинили йому Подільську

браму. Науковці вважають, що в «особі галицько-волинського князя багато хто бачив державного діяча, здатного відновити єдність країни».

Авторитет Романа Мстиславича зростав, зокрема, і завдяки успіхам у боротьбі з половцями. Перший переможний похід відбувся узимку **1200–1201 рр.** Половці вторглися на Переяславщину та Київщину. Князь Роман наздогнав нападників уже тоді, коли вони повертали назад, за річку Рось: «...узяв [Роман] половецькі вежі й привів багато полонених. Він відібрав також від них [половців] дуже багато християн [невільників]».

Розгляньте зображення. Як ви вважаєте, що таке «половецькі вежі»? Чому Роман Мстиславич напав на половців після їхнього походу на землі Києва та Переяслава?

Мініатюра з Радзивілівського літопису.
XV ст.

Успішним був похід Романа проти половців **1203 р.:** «Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревню наслідував предка свого Мономаха...» (із *Галицько-Волинського літопису*).

Чому літописець порівнює Романа Мстиславича з Володимиром Мономахом? Знайдіть на карті на с. 90 землі, підконтрольні Роману.

Авторитет князя був високим і на міжнародній арені. Роман налагодив вигідні контакти з Візантією та Угорщиною, неодноразово перемагав литовські племена, втрутився у справи німецьких князів. У 1204 р. Папа Римський Інокентій III відрядив до великого князя київського Романа посольство із пропозицією коронувати його. Однак Роман відмовився, а незабаром напав на Польщу: «Того ж року [1205] пішов Роман галицький на ляхів і зайняв два лядські городи. Але як дійшов до ріки Вісли, від'їхав сам із малою дружиною від свого війська, а ляхи наїхали, вбили його й побили коло нього дружину».

Раптова смерть князя перешкодила здійсненню його планів. Без могутньої влади правителя створене ним об'єднання українських земель розпалося.

Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави

Боротьба за владу у державі після смерті Романа тривала понад сорок років. Так, служиве боярство, містяни й селяни були прихильниками об'єднання земель під міцною владою одного князя. Усі вони побоювалися утисків з боку бояр, у руках яких опинилися значні землеволодіння. Їх підтримували володимирські бояри, які залишилися вірні синам Романа — Данилові та Василькові. Справами княжичів, доки вони були дуже юними, керувала Романова вдова — княгиня Анна. Вона наполегливо захищала права своїх синів.

Проти об'єднання Галицької та Волинської земель в одну державу виступала верхівка галицьких бояр, які прагнули взяти владу до своїх рук. Сусідні Угорщина та Польща прагнули не допустити посилення галицько-волинських земель.

Чому ідея єдності Галицько-Волинської держави мала як прихильників, так і противників?

У **1206 р.** Галичину захопили три сини Ігоря Святославича, героя походу проти половців. Хоча Ігорьовичі і завдячували своїм становищем галицьким боярам, однак пішли на конфлікт із ними. Ослаблені боротьбою бояри визнали князем малого Данила і навіть провели обряд його вокняжіння в Галичі. Насправді ж вони і не мислили випускати з рук влади, навіть покликали на допомогу угорців.

Обурені релігійною політикою угорців місцеві жителі підняли повстання. Саме тоді у боротьбу за Галичину втрутився новгородський князь **Мстислав Удатний**. Він зміг вигнати іноземців, і його владу визнали бояри. Проте з часом виснажений боротьбою з боярами князь Мстислав залишив Галич угорському королю Андрієві.

Сини Романа Мстиславича намагалися повернути батьківські володіння. Так, у 1215 р. Данило здобув владу у Володимирі — столиці Волинського князівства, а Василько йому вірно допомагав. У **1230 р.** усе Волинське князівство опинилося під владою Романовичів.

Відомо, що Андрій II — онук української княжни Єфросинії Мстиславни, правнук Великого князя Київського Мстислава Великого.

Як ви вважаєте, чи впливали родинні зв'язки на політику угорського правителя щодо Галицько-Волинського князівства?

Розпочалася боротьба за Галичину. Данило Романович кілька разів перемагав угорські війська, але галицькі бояри не визнавали його влади. Тільки у 1238 р. князь остаточно заволодів Галичем. Скориставшись часом, коли у місті було мало війська, він стрімким походом прибув до нього і закликав мешканців: «Жителі міста, доки хочете терпіти владу іноземних князів?» Галичани відгукнулися: «Це наш володар, Богом даний», — і привітали князя. Проте перемогу Романовичів затьмарили зовнішні обставини — у **1239 р. розпочався похід монголів на землі Переяславського, Чернігівського і Київського князівств.**

А. Шикедану, Д. Зала.
Пам'ятник угорському королю Андрію (Андрашу) II.
Будапешт

1. Охарактеризуйте політику галицьких бояр щодо князів.
2. Які перешкоди довелося подолати князям Данилові та Василькові для відновлення їхньої влади над усіма землями Галицько-Волинського князівства?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1. Складіть історичний портрет Романа Мстиславича і запишіть його у зошит.
2. Об'єднайтеся у групи і створіть постер про боротьбу Романовичів за волинські та галицькі землі. Пам'ятайте: на постері ви маєте відобразити ключові ідеї, основні дати, важливі події та історичні персоналії. Для цього використовуйте елементи інфографіки, як-от: , , — або вигадайте свої.

§19. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)

Д. Зябкін. Битва біля річки Калка. 2007

Пригадайте, які кочові племена й народи жили на теренах сучасної України.

Розгляньте зображення. Стисло охарактеризуйте методи боротьби русичів проти нападів кочовиків. Як вони змінилися від часів правління Володимира Великого до князювання Романа Мстиславича?

У монгольських степах на зламі XII–XIII ст. утворилася нова держава кочовиків — **Монгольська імперія**. Її батьком став один із племінних монгольських вождів — Темучин. У 1206 р. йому вдалося остаточно ствердити свою верховну владу і стати ханом. Відтоді його називають **Чингісханом** (імовірно, у перекладі означає Владика Безмежжя). Цей правитель поставив собі за мету завоювання нових земель.

Розгляньте карту. Визначте, які території мали підкорити на своєму шляху монголи, аби дістатися земель сучасної України. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

Чингісхан та його нащадки прагнули підкорити не лише кочовий світ Євразії, а й сусідні осілі народи. Напрямок, який

обрали монголи для здійснення мети, проходив Великим шовковим шляхом. У 1221 р. Чингісхан наказав захопити території на захід від орди і «дійти до самого міста Кивамен-кермен», тобто Києва.

Рішення Чингісхана мав втілити хан Субедей — полководець, якого Чингісхан називав одним із «вірних псів війни». Субедей виступив у похід на чолі загону у двадцять тисяч воїнів. Учені припускають, що перший похід монголів на руські землі був лише розвідкою. Субедей за допомогою ще одного «пса війни» Джебе вдався до хитрощів. Вони запропонували домовитися про мир і щедро обдарували половецьких ханів. Як тільки половці залишили свої позиції, Субедей і Джебе одразу ж порушили обіцянки. Їхні війська наздогнали і половців біля Дону. А згодом монголи увірвалися до Криму, захопили Судак і спокійно перезимували на кримських пасовищах.

У 1222 р. тесть галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів: «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають». На з'їзді у Києві було прийнято рішення дати монголам бій у половецьких степах, причому русичі мали перевагу: проти кочовиків виступило досвідчене важкоозброєне військо.

Із літопису відомо, що монголи намагалися розділити противника. До князів прийшли послы зі словами: «Ми вас не чіпаємо, ні градів ваших, але йдемо на своїх конюхів, на половців». Проте марно: об'єднане військо вже у першій битві здолало загани монголів. Однак далі у переслідуванні ворога русичі і половці розділилися — і тоді по них вдарили основні сили ханів Субедея і Джебе.

Монголи повторили відпрацьований на Кавказі прийом, який у нових реаліях набув більшого розмаху. Перший удар прийняли галицькі, волинські, курські та половецькі дружини. Літописець красномовно описує драматизм цього моменту: «І було побоїще страшенне на річці Калці... Побиті були половці від татар, а потім Русь».

Київське військо участі в битві не брало. Імовірно, через заздрість Мстислава Київського до Мстислава Удатного. Коли Мстислав Київський побачив, що монголи перемогли, він зі своїм військом зачинився в укріпленому таборі і тримав оборону три дні. Монголи запропонували скласти зброю на умовах повернення киян додому. Мстислав пристав на пропозиції, але монголи розгромили русичів, лише тільки ті вийшли з укріплення.

1223 р. — битва біля річки Калка.

П. Риженко. Калка. 1996

Поміркуйте, чому об'єднане русько-половецьке військо зазнало поразки у битві біля Калки. Якими були наслідки цієї поразки?

Монгольські сили рушили на Київ, проте приблизно за 20 км від міста повернули на схід. Пізніше військо потрапило у засідки, влаштовані волзькими булгарами, і зазнали чималих втрат. Лише у 1224 р. хан Субедей нарешті привів військо до ставки Чингісхана.

Чому монголи не рушили углиб руських земель?

Другий похід монголів на руські землі

Чингісхан поділив державу на кілька **улусів**, західний напрямок отримав старший син хана — Джучі. Та наміри завоювати землі у Європі втілили їхні наступники — хани Угедей та Бату (у літописах його називали ханом **Батием**). Було проведено ретельну підготовку: організовано поштову службу, запасено зброю, створено потужний інженерний корпус для облоги укріплених міст.

Улус — удільне володіння у монгольській Євразії.

У цьому поході знову брав участь хан Субедей. Маючи досвід війни з русичами, він унікав відкритих битв, робив усе, щоб не зустрітися з об'єднаними військами і знищити їх частинами. Монголи захопили землі Волзької Булгарії, половецькі степи і землі аланів. Після чого орди Батия розділилися на три частини.

До 1239 р. монголи спустошили Суздаль, Рязань, Москву та інші міста Північно-Східної Русі. У **1239 р.** Батий пішов у наступ на землі в межах сучасної України: «...взяв город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву Архангела Михаїла сокрушив... І єпископа преподобного Симеона вони убили... У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем» (із *Літопису Руського*).

Чому перед наступом на Київ монголам було важливо узяти під контроль Чернігівщину та Переяславське князівство?

Облога і захоплення Києва потребували значної підготовки. Тому монголи взяли під контроль степи Північного Причорномор'я, аби союзні русичам кочовики не нападали на їхні загоны з півдня. Лише тоді Батий зміг повністю зосередитися на Києві.

Захоплення Києва відбувалося у три етапи: підхід монгольського війська й оточення міста; облога (із руйнуванням стін і підготовкою підходів для штурмовиків) і безпосереднє захоплення міста.

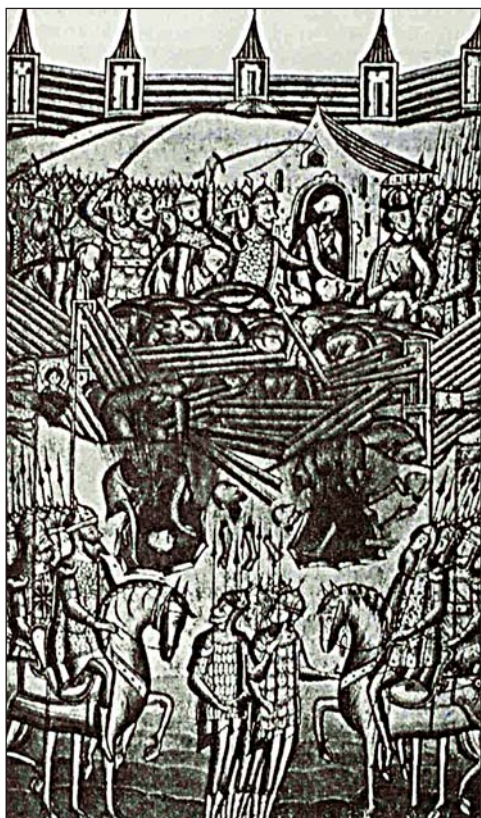
Місцем прориву було обрано Лядські ворота — південні дерев'яні укріплення. Коли спрацювали стінобитні машини, монголам все одно довелося докласти величезних зусиль, адже кияни чинили запеклий опір.

Прочитайте уривок з літописної оповіді.

Історики вважають, що подальше просування монгольських військ на захід було зумовлене необхідністю розгромити половців, які знайшли прихисток в Угорщині, та ліквідувати галицько-волинсько-польську загрозу. Так, достеменно відомо, що обороною Києва керував галицько-волинський полководець Дмитро, і у боях за місто монголи долали спротив не лише вояків Київської землі, а й Галицько-Волинської держави. А це потребувало від Батия подальших дій щодо

Взяття Києва. Ілюстрація з Оксфордської ілюстрованої енциклопедії

упокорення руських земель. До того ж Данило Галицький активно створював проти монголів військовий блок — передусім з угорців, поляків і руських князів. За таких умов Батий прагнув будь-що не допустити реалізації планів Данила.

Яку частину облоги Києва зображено на мініатюрі?

Іранський історик Рашид-ад-Дін повідомляє, що після облоги Києва Батий пішов на Волинь. Монголи кілька разів атакували Колодяжин, та не могли його захопити, тож умовили жителів здати місто і підступно їх знищили. Така жорстокість призвела до того, що усі наступні міста, які атакували ординці, билися до кінця. Каменець та Ізяславль упали, а Крем'янець і Данилів вистояли. Також новозбудований і гарно укріплений Холм та гірські фортеці змогли відбити напади ворогів.

Поляки й угорці не дослухалися до закликів Данила Галицького об'єднатися, тож їхні землі зазнали значних втрат. Проте і сили Батия були виснажені. У 1242 р. монголи повернулися у Причорноморські та Прикаспійські степи, де заснували свою державу — **Золоту Орду**.

Яке значення відіграв запеклий опір руських земель у розгортанні подальшого наступу сил Батия на Європу?

Наслідки ординської навали були дуже тяжкими. Частина розорених міст занепадала, домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через сто років. Знизився рівень низки ремісничих спеціальностей, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі території знелюдніли, зменшилися посівні площі, зазнала кризи торгівля.

Утворення Золотої Орди

Золота Орда, або улус Джучі, — степова імперія, що існувала протягом 1240–1502 рр. у степовій зоні Східної Європи (включно з українськими землями), Центральної Азії та Західного Сибіру. Руські князівства входили до складу Золотої Орди на традиційному для степових імперій становищі підневільних конфедератів.

Конфедерати — держави, що входять до конфедерації (політичного союзу, кожний член якого зберігає незалежність).

Вони були зобов'язані сплачувати податки, мито, утримувати дороги і пошти, надавати військову допомогу на вимогу хана. Беззаперечна військова перевага монголів давала їм змогу обмежити свою адміністрацію в Русі-Україні намісниками та всілякими митниками, із якими співпрацювали місцеві еліти. У внутрішньому житті зберігалася широка автономія князівств і церкви.

Розгляньте картину Сергія Іванова «Баскаки». Як автор характеризує діяльність намісників хана?

Баскак — чиновник високого рангу адміністрації Золотої Орди. За свідченням католицького ченця Джованні да Плано Карпіні, вони відали збором данини, набором рекрутів до війська, пильнували за дотриманням порядку, придушували опір монгольському правлінню. Баскаків призначали у найзалежніші від Золотої Орди центри Русі, де була їхня резиденція і де вони мали власні військові загони. Баскаки збирали інформацію, наглядали за політичною ситуацією в регіоні.

1. Чому руські князі не змогли ефективно протидіяти монгольській навалі?
2. До яких хитрощів удавалися монголи під час наступу на руські землі?
3. Виконайте онлайн-вправу.

С. Іванов. Баскаки. 1909

Домашнє завдання

- 1 Визначте, які фактори дали змогу монголам швидко підкорити землі руських князівств. Тезово запишіть свою думку в зошит.
- 2 Підготуйте повідомлення про політику Золотої Орди щодо підкорених земель.

§ 20. Король Данило — будівничий Галицько-Волинської держави

Чому галицьке боярство історики називають феноменом Галицько-Волинської держави? Яку роль відіграли бояри у житті Данила Романовича?

Відновлення єдності Галицько-Волинської держави. Внутрішня політика Данила Романовича

На думку дослідників, Данило Романович вирізнявся сильним характером і наполегливістю в досягненні мети. У 1220–1230 рр. він доклав величезних зусиль для відновлення Галицько-Волинської держави. Знать Волині підтримувала князя. А численне галицьке боярство, заможне і зі значною військовою силою, постійно протиставляло йому інших князів, які не претендували на першість.

Навесні 1238 р. у битві під Дорогочином Данило уцент розгромив німецьких лицарів-хрестоносців Тевтонського ордену. Літопис так розповідає про цю подію: «Данило сказав: “Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам, тобто соломоничам”. І пішли вони на них із великою силою, узяли город місяця березня, і старійшину їх Бруна схопили, і воїв захопили, і вернулися обидва у Володимир».

Тільки Данило Романович утвердився в Галичині, як мусив протистояти ослабленню князівської влади через навалу Батия. Виявила непокору частина завжди вірних Романовичам волинських бояр. Данило придушив боярську опозицію, а влітку 1245 р. у великій битві під Ярославом ще й здолав польсько-угорське військо.

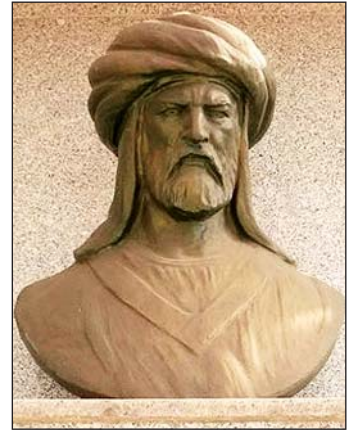
Проте відносини з ханом Батием залишалися найбільшою загрозою для князя.

Прочитайте уривок з літопису. Поміркуйте, чому Батий викликав руських князів до себе. Чим небезпечним був візит до ставки хана для Данила Романовича?

Активність Данила, особливо завоювання Любліна, привернула увагу ординського центру на Волзі. Могучий — один із Батиевих ханів — надіслав Данилові наказ: «Дай Галич!» Аби уникнути силового протистояння, князь відвідав Батия і отримав ярлик на князування, забезпечивши на деякий час кордони своєї держави від монгольських нападів.

Погруддя Батия.
Туреччина

Ярлик — письмовий наказ правителів Монгольської імперії, відповідно до якого визнавалися права підлеглого на володіння його підконтрольною територією.

Данило прагнув організувати антиординське об'єднання держав. Він уклав союз із володимиро-суздальським князем, а також із сусідніми правителями. Сподіваючись на підтримку західноєвропейських володарів, Данило пішов на зближення з римською курією — і у **1253 р.** у Дорогичині представники Папи Римського його коронували. З того часу галицько-волинські землі називають **Королівством Руським**. Та Рим не мав можливості організувати хрестовий похід проти Золотої Орди, тому Данило Романович припинив стосунки з Римом.

Данило Галицький усіляко укріплював свої володіння. Заснував на честь старшого сина Лева місто Львів. Столицю переніс із Галича до неприступного Холма. Продовжив реорганізовувати військо. Так, ударною силою стала важкоозброєна князівська кінна дружина, зросла роль селянського й міщанського ополчення.

Поміркуйте, чому таке військо було ефективним у боротьбі проти монголів.

У 1252 р. галичани й волиняни вигнали орду хана Куремси за Дністер. Та у 1259 р. на кордонах Волині з'явилося величезне

монгольське військо на чолі з Бурундаєм. На вимогу монголів було знищено укріплення у таких містах Руського Королівства, як Володимир, Луцьк, Львів, Кременець та інших. Лише жителі Холма змогли зберегти місто.

Зовнішня політика Данила Романовича

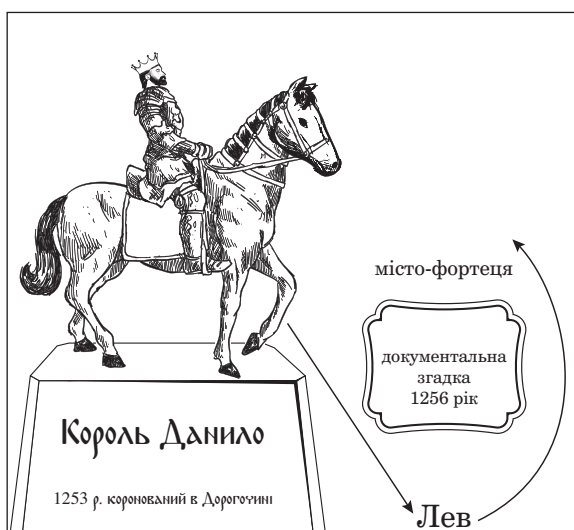
Король Данило проводив успішні походи проти ятвягів. Протягом **1254–1255 рр.** тамтешні центри були знищені, а місцеві жителі мали платити данину галицько-волинському князеві.

Данило бачив свого сина Романа, одруженого із сестрою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга Гертрудою, на австрійському престолі. Про дії князя відомо з літопису: «Не було ж у землі Руській раніше нікого, хто воював би землю Чеську, ні Святослав Хоробрий не ходив сюди, ні Володимир Святий». Та зовнішня політика Галицько-Волинської держави не обмежувалася військовою активністю.

Пригадайте, що таке «шлюбна дипломатія».

Важливими залишалися династичні шлюби. Лев Данилович був одружений із дочкою угорського короля Бели IV. Син Шварно — із дочкою литовського князя Міндовга. Дочка Переяслава стала дружиною мазовецького князя Земовита.

Бажання позбутися залежності від Золотої Орди стимулювало Данила шукати різні варіанти антимонгольської коаліції. Але зусилля короля виявилися марними.

Коаліція — об'єднання, союз, угода держав, партій тощо для досягнення спільної мети.

Розгляньте інфографіку. Які написи та позначки ви додали б? Поясніть свій вибір.

1. Визначте основні здобутки Данила Романовича у внутрішній і зовнішній політиці.
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет Данила Романовича і запишіть його у зошит. Використайте уже знайомі вам позначки для інфографіки.
- 2 Підготуйте доповідь про Василька Романовича.

§ 21. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича та її розпад

Пригадайте, хто протистояв галицько-волинським князям.

По смерті князя Данила 1264 р. Королівство Руське розпалося на кілька частин. Західну Волинь утримав у своїх руках брат Данила Василько, заповівши ці землі своєму єдиному синові. Решту земель розділили між собою сини Данила — Лев, Шварно та Мстислав.

Найенергійнішим виявився **Лев Данилович**. До своїх володінь він приєднав Люблінську землю, частину Закарпаття із Мукачевим. По смерті Шварна він посів Холмське князівство, у 1272 р. переніс свою столицю до Львова. Був мужнім воїном і полководцем, але складні зовнішньополітичні обставини ускладнювали економічний розвиток галицько-волинських земель.

Князь Лев визнав зверхність монгольського хана Ногая, який у той час контролював Крим і Причорноморські степи. За підтримки Ногая Лев Данилович здійснив успішні походи проти Литви і Польщі.

Л. Долинський. Князь Лев Данилович. Кін. XVIII ст.

А. Орльонов.
Володимир Василькович

Поміркуйте, чому Лев Данилович визнав зверхність хана Ногая.

З великою повагою літописи характеризують сучасника князя Лева, правителя волинських земель **Володимира Васильковича**. Син Василька Романовича сприяв розвитку міст, торгівлі та ремесел. Будував нові храми і монастирі, сприяв літописанню.

Після смерті Володимира Васильковича землі Волині перейшли під владу Мстислава Даниловича. У нього не було спадкоємців, тож землі королівства Данила Романовича об'єднав його онук **король**

Юрій I Львович, правління якого стало часом розквіту, спокою та економічного добробуту королівства. Своєю столицею Юрій I вибрав Володимир-Волинський.

У 1302 р. Люблінську землю відвоювала Польща, а Закарпаття знову на певний час стало частиною Угорщини. Незважаючи на це, Галицько-Волинська держава зберігала мир і перебувала у стані розквіту й економічного добробуту. Михайло Грушевський так характеризує політику Юрія I Львовича: «Муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багатством».

Невідомий художник.
Юрій I Львович

Порівняйте портрети Лева, Володимира та Юрія I. Поміркуйте, чому їхні художні образи суттєво різняться.

По смерті Юрія I до влади прийшли його сини **Андрій та Лев II**, яких титулували «божою милістю князі всієї Руської

землі, Галичини і Володимирії». Привілеї, які вони видали іноземним купцям, засвідчують широкий розвиток галицько-волинської торгівлі.

Брати активізували боротьбу проти Золотої Орди, однак, імовірно, загинули у ній. На це вказує лист польського короля Владислава Локетек до Папи, де він називає братів «останніми руськими князями-схизматиками, які були непереможним щитом проти жорстокого татарського народу».

Кого має на увазі Владислав Локетек, згадуючи про «жорстокий татарський народ»?

Тільки на початку 1325 р. бояри погодилися на кандидатуру Болеслава Тройденовича, сина мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії. Новий князь прийняв православ'я і став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям **Юрій II Болеслав**.

Історики не мають змоги докладно вивчити правління цього володаря через брак писемних джерел. Так, Юрія II вважають польським ставлеником, який не зумів знайти спільної мови з галицьким боярством і був отруєний за прихильність до католиків. Та він вів цілком самостійну політику: владнав відносини із Золотою Ордою, намагався укласти союз із Тевтонським орденом. Невдоволена діями князя місцева знать усунула Юрія II від влади, у такий спосіб розпочавши новий етап боротьби за спадщину Романовичів.

1. Визначте найважливіші політичні кроки нащадків Данила Романовича.
2. Поміркуйте, чому бояри не чинили опору попередникам Юрія II Болеслава, а саме цього правителя отруїли.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте правління наступників Данила Романовича. У зошиті накресліть таблицю і запишіть у неї їхні спільні та відмінні риси.
- 2 Визначте інтереси Польщі, Угорщини та Литви у протистоянні за галицько-волинські землі.

§ 22. Культура Галицько-Волинської держави XIII — першої половини XIV ст.

Пригадайте основні риси розвитку культури Русі-України.

Літописання

Важливим історичним джерелом і видатною пам'яткою культури є **Галицько-Волинський літопис**. На відміну від «Повісті минулих літ» він складений не за роками. Його текст емоційний, образний, містить яскраві художні прийоми. Це єдине систематичне й докладне джерело з історії Галицько-Волинського королівства і загалом південно-західних руських земель. Літопис характеризує стосунки між руським князями. Крім історичної хронології Галицько-Волинської держави, літопис містить згадки про трьох діячів культури: про «премудрого художника Тимофія», «хитреця скульптора Авдія» та «славутного співця Митуса».

Пригадайте імена визначних діячів культури Русі-України.

Освіта

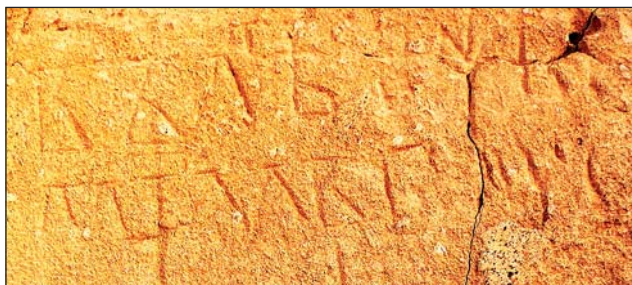
Дослідники вважають, що традиції Русі-України розвивалися на галицько-волинських землях і в освіті, якою, як і раніше, опікувалася церква. Початкові школи існували при храмах та монастирях. У них навчали читати, писати і співати. Текстами для навчання слугувала церковна література. Спочатку навчали писати **уставом** — великими каліграфічними літерами, а потім **напівуставом**. Ще згодом з'явився **скоропис** — тип письма, у якому слова скорочували. Віднайдені науковцями предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, зброї та знаряддях праці засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників було чимало грамотних. У Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Бересті було знайдено бронзові та кістяні писала для писання на воскових табличках, а також берестяні і пергаментні князівські грамоти.

Пригадайте, у якому храмі, що зберігся із часів Русі-України, досліджували графіті.

Розгляньте зображення. Про що свідчать подібні написи?

Графіті із храму Святого Пантелеймона в м. Галич

Бібліотеку в Галичі, ймовірно, було відкрито ще за правління князя Володимирка, а за князя Ярослава Осмомисла вона стала однією з найкращих бібліотек на руських землях. Варто зауважити, що князі приділяли досить велику увагу розвитку шкільної освіти та спонукали бояр і палацову знать віддавати своїх дітей у навчання. До речі, школярі мали певні привілеї від влади. Це підтверджував у своїй грамоті 1301 р. князь Лев Данилович на вимогу галицьких міщан.

Хто з київських князів засновував школи та бібліотеки?

Архітектура

Архітектура Галицько-Волинського королівства мала певні особливості. Так, пам'ятки Волині та Галичини різняться за стилем. На Волині відчутніші впливи візантійсько-київської традиції. Причому, Успенський собор дослідники вважають подібним до пам'яток архітектури Києва та Чернігова.

Пригадайте пам'ятки Києва та Чернігова. На який із місцевих храмів схожий Успенський собор зі світлини на с. 110?

Мистецтво ж Галичини розвивалося іншим шляхом. Воно наслідувало надбання західної художньої культури. Наявність природного будівельного каменю дозволила галицьким майстрам замінити ним звичайну цеглу й урізноманітнити декоративне оздоблення будівель.

Успенський собор. Володимир-Волинський.
Сучасний вигляд

Церква Святого Пантелеймона
поблизу Галича. Сучасний вигляд

Галицькі та волинські міста славилися мурованими спорудами: храмами, князівськими палацами, замками. Міста обносили валами чи (в рідкісних випадках) кам'яними стінами з баштами, ще й оточували наповненими водою ровами **дитинці** (або гради). У середині дитинця стояли княжий палац, будинок намісника чи коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян — так званого міського патриціату. Для будівництва дитинця зазвичай вибирали високі місця, звідки гарно проглядалося передмістя. Таке оборонне будівництво було важливим в умовах воєнних конфліктів із сусідами та монгольської навали.

Дитинець — центральна укріплена частина міста у Русі.

Пригадайте, яким чином були облаштовані центри інших удільних князівств на території сучасної України.

Мистецтво

У мистецькій культурі Галицько-Волинської держави провідна роль належала живопису — монументальним фрескам та іконам. На жаль, більшість пам'яток живопису не дійшла до наших днів.

До видатних пам'яток давньоруського живопису часів Галицько-Волинської держави належать ікони. Хоча їх збереглося небагато, але усі вони свідчать, що західноукраїнське малярство XIII ст. наслідувало візантійську школу, що було характерно і для періоду Русі-України.

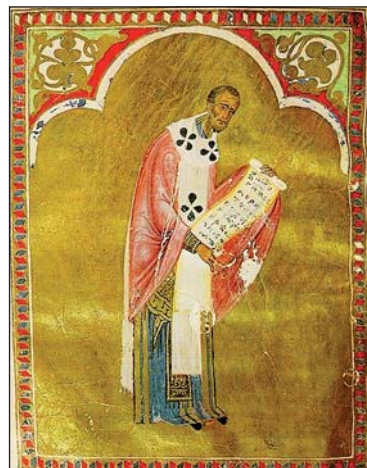

Холмська ікона
Богородиці, XII ст.

Дорогобузька ікона
Богородиці Одигітрії,
XIII ст.

Іоанн Златоуст.
Перемишльський
служебник. XIII ст.

Це підтверджують дослідження Холмської ікони Богородиці та Дорогобузької ікони Богородиці Одигітрії.

Які спільні риси мають галицько-волинські ікони і Богоматір Оранта із Софії Київської?

Досліджувати книжкові мініатюри дуже непросто, адже вони зберігаються переважно в російських колекціях. Як-от ікона-мініатюра святого Іоанна Златоуста.

- 1 Поміркуйте, чому у живописі того часу переважала релігійна тематика.
2. Які особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави можна визначити за текстом параграфа?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте найважливіші риси розвитку культури Галицько-Волинської держави.
- 2 Підготуйте повідомлення про одну з визначних пам'яток культури Королівства Руського.

Практична робота

Працюємо з картою

1. Розгляньте карту. Який період історії Галицько-Волинської держави вона ілюструє?

2. Позначте на контурній карті об'єкти, які дадуть змогу зробити висновки про тогочасного правителя цих земель.

Аналізуємо історичне джерело

«О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, Володимиром, Галичем, іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!» (із *Літопису Руського*).

Про які події йдеться в уривку? Які наслідки цих подій для Галицько-Волинського князівства?

«Збудував він церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом [тобто вітражами]; при вході до вівтаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними — склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі... Ікони дивовижні... Він [Данило] прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...» (із *Галицько-Волинського літопису*).

Яку сферу культури характеризує ця цитата? Чи можна за допомогою літописного уривка визначити впливи сусідів на культуру Галицько-Волинської держави?

Творимо

Об'єднайтеся у пари. Створіть постер, який даватиме уявлення про розвиток освіти, науки чи культури Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст.

Узагальнення і тематичний контроль

1 Поміркуйте, чи можна вважати Галицько-Волинську державу спадкоємицею Русі-України. Свою відповідь обґрунтуйте у зошиті, проілюструйте її конкретними історичними прикладами.

2 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит.

1. Князь Роман Мстиславич утворив Галицько-Волинську державу наприкінці

А X ст.

В XII ст.

Б XI ст.

Г XIII ст.

2. Коли відбувся позначений на карті похід монголів на руські землі?

А у 1219–1221 рр.

В у 1221–1235 рр.

Б у 1221–1223 рр.

Г у 1237–1241 рр.

8. Які твердження характеризують політику монголів щодо підкорених земель?
- 1) хан Батий поставив своїх намісників у кожному князівстві
  - 2) залежність обмежувалася сплатою данини і контролем військової сили
  - 3) русичі сплачували ясир
  - 4) столицею Золотої Орди став захоплений Київ
  - 5) князі мусили отримувати у хана ярлик на правління
  - 6) монголи на перших порах толерантно ставилися до християнства і православного духовенства
  - 7) монголи підтримували розвиток міст

3 Визначте, які події характеризують літописні цитати.

«У той же час поїхав був Данило в Угри до короля [Бели], бо він іще не чув про прихід татар на Київ. А коли Батий узяв Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до [міста] Володимира...»

«І говорили [половці] руським князям: “Якщо ви не pomoжете нам, ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете...” І вирішили князі: “Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй”...»

«...Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити. А на завтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями...»

«Коли ото він під'їхав під город і сказав їм: “О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемянних князів владу?” — то вони, вигукнувши, сказали: “Се єсть державець наш, Богом даний!” І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олені], спраглі води, до джерела».

4 Визначте основні причини ослаблення Галицько-Волинської держави та початку боротьби сусідніх держав за панування у регіоні.

РОЗДІЛ 5

Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 23. Інкорпорація руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та інших держав

Інкорпорація — приєднання чи включення державою до свого складу земель іншої держави.

Які сусідні держави прагнули заволодіти землями Галицько-Волинської держави? Покажіть їхні території на карті на с. 116.

Боротьба за галицькі землі

По смерті Юрія II Болеслава відновилася боротьба за владу. Польський король Казимир III оволодів Львовом. Та місцеві бояри на чолі з Дмитром Дедьком покликали на допомогу татар. Саме тому Казимир III змушений був визнати боярина Дмитра Дедька управителем. Проте польський король не відмовився від намірів захопити Галичину і після смерті Дмитра у **1349 р.** узяв під контроль Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир.

Однак не лише Казимир прагнув правити Галичиною. Ці землі хотів отримати і литовський князь Любарт. Так, у **1359 р.** йому вдалося відвоювати Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі. Проте поляки перейшли у контрнаступ і повернули собі деякі території. Урешті в **1352 р.** Польща і Литва уклали перемир'я: Галичина відійшла до Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщина — до Литви. Цей поділ Казимир III і Любарт скріпили Трактатом про вічний мир 1366 р. Та боротьба за Галичину не припинилася.

Луцький замок,
інша назва — Замок Любарта

Князь Любарт

Литовський князь Любарт мав права на галицько-волинську спадщину. Тож у 1340 р. волинське боярство сприяло його утвердженню у Волинському князівстві. Через зазіхання Любарта на Галичину Велике князівство Литовське включилося у тривалу боротьбу з Польщею та Угорщиною за її території.

Проте втримати під контролем навіть Волинь було доволі непросто. Так, у 1352 р. після походів Казимира III на Волинь Любарт втратив більшість земель і за мирним договором зберігав владу лише в Луцьку. Коли Казимир III помер, Любарт захопив Володимир. А у 1382 р. у ході запеклої боротьби повернув собі ще й Галичину. Та по смерті князя Любарта там знову запанували поляки.

Чому за правління князя Любарта дерев'яні укріплення реконструювали і звели мурований замок?

Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Прочитайте історію розвитку литовських земель. Хто з руських князів мав конфлікти з литовцями?

Закріплення Любарта на Волині дало можливість його брату Ольгерду розширювати межі литовських володінь на південь. Повідомлення у літописних джерелах про приєднання території Чернігово-Сіверщини та Переяславщини до Великого князівства Литовського короткі і фрагментарні. Дослідники вважають, що **влітку 1362 р.** литовці, захопивши Брянськ і Київ, заволоділи півднем Чернігово-Сіверської землі і частиною Переяславської. Тоді склалися сприятливі умови для наступу Великого князівства Литовського на Подільські землі. Князь Ольгерд прагнув звільнити населення прикордонних з ними

інших українських земель, першочергово Київської та Подільської, з безпосередньої залежності від Золотої Орди, розширити за їх рахунок володіння Литви на півдні.

1362 р. — битва біля річки Сині Води.

У 1362 р. литовсько-руське військо перемогло на річці Сині Води трьох татарських ханів. Влада Литви поширилась далеко на південь. На Поділля прийшли небожі Ольгерда — Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплачувати данину баскакам за підтримки місцевого населення прагнули витіснити ординців якнайдалі на схід.

Велике князівство Литовське стало величезною державою. Поширюючи свою владу на українські терени, литовські князі проявили політичну мудрість — продовжили політику попередників. Шануючи звичаї та культурні надбання, вони цілком свідомо переймали руську культуру, використовували її здобутки в різних сферах життя. Так, вони зберегли віру, мову, судочинство. Литовці діяли за принципом: «Ми старовини не рухаємо і новини не вводимо».

Феодал — власник земель, які він отримав як плату за службу.

На карті на с. 116 знайдіть українські землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського.

Після включення українських земель до складу Великого князівства Литовського Ольгерд відновив удільний устрій. Та очолювали владу на місцях представники литовських династій Гедиміновичів і Ольгердовичів. Так, на чолі Київського князівства стояв Володимир Ольгердович, на Поділлі — Юрій Коріатович, на Новгород-Сіверщині — Дмитро Корибут. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя й зобов'язані були виплачувати щорічну данину, а за потреби — надавати військову допомогу.

Однак вже скоро для удільних князів влада великого князя стала обтяжливою. Тож вони почали порушувати васальні зобов'язання, а по смерті Ольгерда активно боролися за литовський великокняжий престол.

Українські землі під владою Угорщини, Молдавського князівства та Московії

Пригадайте, якою була політика угорців щодо руських земель.

Угорський король також прагнув приєднати Галичину до своїх володінь. І вже після смерті Казимира III за династичною угодою Королівство Галицьке стало володінням короля Людовіка (Лайоша) Угорського, а правив ним його ставленик — князь Владислав Опольський. Намісник продовжив карбувати грошики руські, активно насаджував католицизм, сприяв німецькій колонізації краю. Проте у 1378 р. Опольського відкликали з Галичини, і незабаром поляки повернули контроль над краєм.

Грошик руський
(срібний півгріш Казимира III)

Грошик руський — назва монети, яку карбували у Львові для Королівства Руського.

Пригадайте, хто з руських князів карбував власні монети. Чим їх вигляд відрізнявся від грошиків руських?

У боротьбі за Галичину угорці зазнали поразки, однак їм вдалося захопити Закарпаття. На регіон поширилася комітатська територіально-адміністративна організація. **Комітати**, тобто області, очолювали призначені королем намісники — **ішпани** (інша назва — жупани). Ішпани здійснювати адміністративну, військову і судову владу.

Важливу роль в історії Закарпаття відігравав литовський князь Федір Коріятович. Через конфлікт із правителем Великого князівства Литовського Вітовтом він із родиною змушений був утекти з Поділля до Угорщини. Угорський король Сигізмунд I виділив Федору місто Мукачево і призначив намісником Березького комітату.

Мадяри — самоназва угорців.

За намісництва князя Федора дуже виростили і зміцнилися міста Мукачево та Берегове, навколо них виникло багато нових поселень.

Так, було добудовано Мукачівський замок, а саме місто — обнесено захисним валом. Поряд, на Чернечій горі, було засновано православний монастир Святого Миколая, що зберігся дотепер.

Мукачівський замок, або Замок Паланок. Сучасний вигляд

Чому у XIII–XVI ст. зросла роль замкового будівництва? Для чого міг слугувати Мукачівський замок?

Буковина у складі Молдавського князівства

Буковинські землі увійши до складу Русі-України у другій половині XI ст. у межах Тербовлянського князівства, від середини XII ст. — як території Галицького князівства, а від 1199 р. — Галицько-Волинської держави.

Унаслідок монгольської навали землі Буковини підпали під владу Золотої Орди. Послабилися її зв'язки з Галицько-Волинською державою. У 1342 і 1352 рр. Угорщина встановила контроль спочатку над Південною, а потім і Північною Буковиною. У другій половині XIV ст. регіон увійшов до складу Молдавського князівства.

Експансія Московської держави

Експансія — прагнення держави до захоплення нових територій, колоній, ринків збуту в інших країнах.

Протягом другої половини XV ст. Московське князівство перетворилося на могутню державу. Під владу Івана III потрапили всі

північноруські землі. Московія прагнула захопити колишні території руських князівств, що перебували у складі Великого князівства Литовського. Так, на початку XVI ст. кілька дрібних удільних князів Сіверщини визнали владу Івана III. Інші ж території Чернігівщини опинилися у складі Московської держави внаслідок воєн. Хоча у 1514 р. у битві біля м. Орша литовці на чолі з Костянтином Острозьким і розбили московитів, боротьба за українські землі тривала й надалі. І вже до 1537 р. Московія захопила Чернігово-Сіверщину та Смоленськ.

1. Чому жодна із сусідніх держав не змогла взяти під свій контроль усі українські землі?
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть у зошиті хронологічну таблицю або схему входження руських князівств до складу сусідніх держав.
- 2 Підготуйте ілюстроване повідомлення про Замок Любарта або Мукачівський замок.

§ 24. Кревська унія 1385 р. і українські території. Опір руських князів політиці централізації та його наслідки

Поміркуйте, чому литовська політика за принципом «Старого не змінюємо, а нового не впроваджуємо» сприяла піднесенню українських земель.

Передумови, зміст і наслідки Кревської унії

Дослідники вважають, що Велике князівство Литовське до кінця XIV ст. було своєрідною федерацією земель-князівств, зокрема українських — Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського та Подільського. Зміни сталися з приходом до влади великого князя

литовського Ягайла Ольгердовича, за владу з яким боровся впливовий політик і талановитий полководець князь Вітовт. У складній ситуації Ягайло вирішив об'єднатися із польськими можновладцями, які прагнули залучити Литву до боротьби з Тевтонським орденом.

У 1385 р. у містечку Крево Ягайло уклав Кревську унію, що передбачала долучення до польської корони земель Великого князівства Литовського й перехід у католицизм усього підлеглого Ягайлу язичницького населення Литви.

1385 р. — укладення Кревської унії.

Унія — об'єднання держав, зазвичай під короною єдиного монарха.

Наступного року Ягайло уклав династичний шлюб із польською королевою Ядвігою. Відтоді у Великому князівстві Литовському посилювався польський вплив і поширювався католицизм.

А от васальна залежність удільних князів і надалі обмежувалася виплатою данини та наданням військової підтримки. У всьому іншому вони користувалися широкою автономією. Наприклад, київський князь Володимир Ольгердович навіть карбував власну монету.

Завдяки підтримці опозиції Вітовт домогся визнання його великим князем литовським.

Але київський князь Володимир, новгород-сіверський Дмитро Корибут і подільський Федір Коріятович відмовилися визнати владу Вітовта. У відповідь великий литовський князь ліквідував удільні князівства. Відтак наприкінці 1390-х років замість князів владу отримали намісники Вітовта. Це призвело до посилення централізації і на деякий час зміцнило незалежність Великого князівства Литовського.

Вітовт розпочав тривалу боротьбу з монголами за українське Причорномор'я. Проте у битві біля річки Ворскла 1399 р. його військо зазнало поразки від золотоординських ханів. Після цього Вітовт мусив шукати компромісу з поляками.

Невідомий художник.

Вітовт Великий.

Портрет із Брестського
августинського монастиря

Авторитет князя відновився після перемоги над Тевтонським орде- ном у Грюнвальдській битві. Польща вимушена була піти на певні по- ступки Литві. Так, у 1413 р. польський король Ягайло і великий князь литовський Вітовт уклали **Городельську унію**. У результаті цієї унії відновлювалася політична самостійність Великого князівства Литов- ського, а українські землі залишалися у складі Литовської держави. Однією з умов Городельської унії було зрівняння у правах шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Литовські феодалі-католики на противагу православним отримали право обіймати державні посади.

Опір руських князів політиці централізації та його наслідки

Портрет Свидригайла. Гравюра з «Описання Європейської Сарматії» Гваньїні. 1581

Чому українська знать була невдово- лена умовами Городельської унії?

По смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським було проголоше- но князя Свидригайла Ольгердовича. За підтримки руських православних феодалів він прагнув відновити неза- лежність Великого князівства Литов- ського. Невдоволені феодалі-католики скористалися підтримкою Польщі і про- голосили великим литовським князем брата Вітовта — Сигізмунда. Прихильни- ки Свидригайла відмовилися визнавати владу Сигізмунда і «князі руські і бояри посадили князя Свидригайла на Велике княжіння Руське» (із *Ни- кифоровського літопису*).

Боротьба тривала кілька років, аж доки у битві поблизу м. Вілько- мир у 1435 р. сили Свидригайла були переможені. До кінця 1438 р. Си- гізмунд оволодів усією територією Великого князівства Литовського.

Проте невдоволені аристократи не скорилися. Так, у 1440 р. во- линські князі Іван та Олександр Чорторийські організували змову і вбили великого князя Сигізмунда. Антипольські та антилитовські

виступи набули такої сили, що литовські можновладці відновили удільні Київське й Волинське князівства. Київським князем став Олелько (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським — Свидригайло.

Поміркуйте, на що сподівалася литовська знать, відновлюючи удільні князівства.

Олелько Володимирович та його син Семен продовжували політику попередників. Окрім Київщини, Переяславщини і Брацлавщини, під їхнім контролем опинилися Чернігово-Сіверські землі. Князі укріплювали оборонні споруди порубіжних замків у Любечі, Острі, Каневі, Черкасах та інших містах. Реставрували храми Києва: церкву Спаса на Берестові та Успенський собор Печерського монастиря. Семен Олелькович сприяв діяльності вченого гуртка при Софійському соборі.

Та посилення удільних князівств шкодило планам Литви й Польщі. Тож згодом удільні князівства було ліквідовано повторно: Волинське 1452 р., по смерті Свидригайла, а Київське — 1471 р., по смерті Семена Олельковича. Владу тут отримали литовські намісники.

У 1481 р. нащадки Володимира Ольгердовича — Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський — вирішили усунути від влади великого князя литовського Казимира, а натомість поставити на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Проте змову було викрито. Відтоді, як писав автор Густинського літопису, «на Києві князі пересташа бити, а вмiсто князiв воєводи наставша».

1. Як змінилася політика литовських князів щодо українських земель у XV ст.?
2. Чому боротьба руських князів проти посилення централізації зазнала поразки?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть хронологічну схему найважливіших подій перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.
- 2 Підготуйте біографічне повідомлення про одного з діячів, згаданих у тексті параграфа.

§ 25. Держава Феодоро у Криму

Пригадайте, якою була доля народів Криму за часів монгольської навали.

Розгляньте карту. Визначте особливості географічного положення держави Феодоро.

Феодоро — середньовічна держава у Криму. Її територія займала південно-західну гірську частину півострова. Дослідники вважають, що центром цього князівства було сучасне городище Мангуп. Але таку назву на позначення столиці стали вживати після 1475 р., а до того місто, напевно, називали Феодоро.

У IX ст. ці землі контролювала Візантійська імперія. Наприкінці X — на початку XI ст. Феодоро раптом почало занепадати. Науковці вважають, що причиною цього міг стати як напад печенігів, так і землетрус.

Життя у місті відродилося аж у 60-ті роки XIV ст. — і землі навколо нього об'єднали в одну державу, яку й назвали Феодоро.

Фортеця у городищі Мангуп.
Сучасний вигляд

Розгляньте світлину фортеці. Поміркуйте, чому для Феодоро було важливим мати гарно укріплену цитадель.

Відновилася й розквітла держава лише у XV ст. завдяки ефективній політиці феодоритського князя **Алексія**. За його правління було збудовано основні фортеці держави, відреставровано давні храми і зведено нові, відбудовано столицю.

Основним джерелом з історії князівства є згадки в італійських (генуезьких та венеційських) документах XV ст. Збереглися епіграфічні пам'ятки князівства — написи на кам'яних поверхнях, а також згадки в письмових джерелах грецького, османського і західноєвропейського походження.

Важко реконструювати життя мешканців Феодоро. Відомо, що населення князівства сповідувало православ'я, хоча його населяли представники різних народів, як-от греки, готи, алани, черкеси, татари, караїми.

У 1475 р. потужний османський (турецький) флот під командуванням візира Гедик-Ахмеда-паші напав на Кафу і стрімко заволодів містом. Згодом османське військо захопило всі генуезькі володіння у Криму. Правителі Феодоро — князь Ісаак та його наступник Александр — хоробро боронили свою столицю. Тоді тільки один союзник надав феодоритам допомогу — молдавський господар Штефан III Великий надіслав на підтримку 300 вояків. Облога Феодоро тривала майже пів року. Та османи мали значну перевагу — використовували важкі гармати, які руйнували укріплення, тож урешті здобули місто. Родину князя полонили, а самого Александра стратили у Стамбулі в 1476 р. Так князівство Феодоро стало Кафінським санджаком, тобто провінцією Османської імперії.

1. Визначте основні риси розвитку держави Феодоро в Криму.
2. Чому Османська імперія прагнула взяти під контроль землі Кримського півострова?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Дізнайтеся більше про розвиток Феодоро. Прочитайте додатковий матеріал.

Домашнє завдання

- 1 Визначте, які події із всесвітньої історії впливали на розвиток українських земель. Проілюструйте свої висновки прикладами з історії князівства Феодоро.
- 2 Намалюйте ілюстрацію-комікс або напишіть невеликий твір про життя феодоритів.

§ 26. Утворення Кримського ханства. Гереї. Суспільний устрій та культура ханства

Поміркуйте, які фактори зумовили ослаблення, а з часом і розпад Золотої Орди.

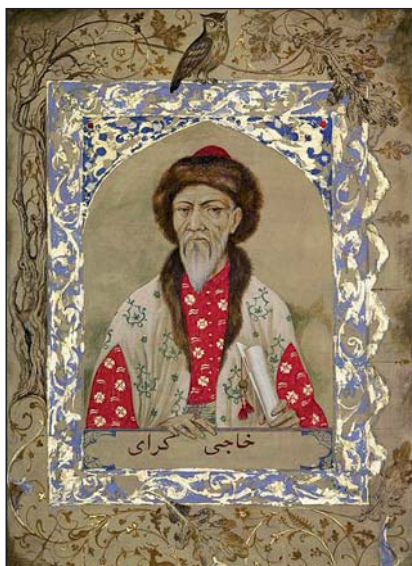
Кримське ханство. Династія Гереїв

У XIII ст. Крим, як і вся Південно-Східна Європа, зазнав монгольської навали. Тож і тут Золота Орда утворила свій улус — Кримський. Однак еміри дозволили італійцям заснувати на узбережжі торговельні колонії. Найвідомішими серед них були Сугдея, Кафа та Чембало.

Однак з часом могутність Золотої Орди стала слабшати через внутрішні ханські чвари. А це, своєю чергою, призвело до територіальних втрат. Так, у другій половині XIV ст. українські терени, підконтрольні Орді, почали відвойовувати литовські князі.

Хто з литовських правителів завдав відчутної поразки ординцям?

Невідомий художник.
Хаджі-Гереї

На кримському ж півострові сформувалося незалежне від Золотої Орди Кримське ханство. Утворення цієї держави пов'язане з ім'ям Хаджі-Герея. Дехто з дослідників дотримується версії, що майбутній хан народився в Литві, де перебував у вигнанні його батько. А Велике князівство Литовське підтримувало войовничих ханів, адже ослаблення небезпечного сусіда було для литовців дуже вигідним.

Поміркуйте, чому Велике князівство Литовське підтримувало наміри Хаджі-Герея.

У 1441 р. за підтримки князя Сигізмунда і кримських бейських родів йому вдалося усунути від влади тодішнього хана

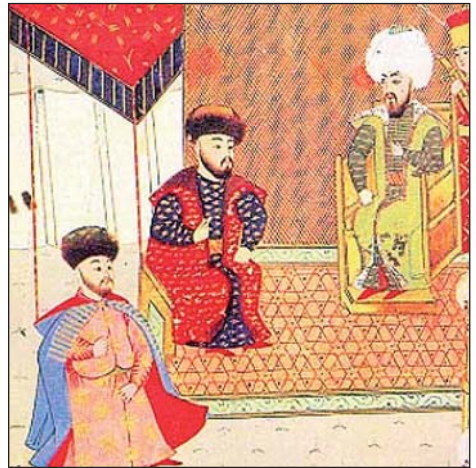
Сеїд-Ахмеда. Місцева знать підтримала Геряя, адже формально власниками кримських земель були правителі Золотої Орди, які роздавали землі беїв родичам, щоб легше було контролювати Крим. Та після цього успіху Герей все ж кілька разів втрачали владу й остаточно закріпилися у Криму тільки у **1449 р.**

Бей — тюркський титул, військово та адміністративне звання.

Пошук союзників проти Кафи та Золотої Орди штовхає Хаджі-Геряя до союзу з Османською імперією, яка із 1446 р. практично панувала на Чорному морі. Однак по смерті Хаджі-Геряя його син Нер-Девлет намагався помиритися із ханом Золотої Орди — просив у нього формального підтвердження своїх повноважень як правителя Криму.

Другий син Хаджі-Геряя — Менглі-Герей — був вороже налаштований проти ординського хана Ахмата і, навпаки, орієнтувався на союз з Османами. Його підтримувала місцева знать, тож Менглі-Герей утвердився в західній частині півострова як правитель, а у 1471 р. захопив резиденцію хана Золотої Орди — Солхат.

Щоб утриматися при владі, Менглі-Герей змушений був визнати зверхність султана. Так у 1478 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії.

Менглі-Герей із синами.
Мініатюра з Ісламської енциклопедії

40-ві роки XV ст. — утворення Кримського ханства.

1478 р. — Кримське ханство визнало васальну залежність від Османської імперії.

З якою метою султан Османської імперії втрутився у ситуацію в Криму?

Після відновлення влади в Криму Менглі-Герей розірвав домовленості з Великим князівством Литовським і встановив союз із великим

московським князем Іваном III Васильовичем, згідно з яким Московська держава була данником Кримського ханства. Разом вони відбили наступ золотоординського хана Ахмата на Велике князівство Московське 1480 р. Також Менглі-Герей розпочав набіги на українські землі у складі Великого князівства Литовського.

Важкими для українських земель стали наслідки походу Менглі-Герей на Київ у 1482 р. Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно дізнався про наближення ворога і не встиг підготувати місто до оборони. Київ було пограбовано й спалено, а киян захоплено в полон. Серед ханських бранців був і воєвода Ходкевич, і ігумен Києво-Печерської лаври. У тому поході кримчаки знищили не лише Київ, а й ще одинадцять прикордонних міст. На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань кримський хан надіслав Івану III золоту чашу й таріль із пограбованого Софійського собору.

З якою метою війська кримського хана нападали на українські землі?

Суспільний устрій та культура Кримського ханства

У Кримському ханстві під впливом ісламу склалася особлива система управління. На чолі держави стояв хан з родини Герейів. Навіть за османського панування хан оприлюднював закони, карбував монету, встановлював мито, обкладав податками юдеїв та християн. Правив він за давніми звичаями, тож усі нові правила хан мав узгоджувати з місцевими беями.

Найвпливовіші представники знаті входили до **дивану**, тобто державної ради Кримського ханства. До дивану також входили офіційно оголошені спадкоємці — калга-султан та нурредин-султан. Вони мали значні володіння, а їхня влада відрізнялася від ханської лише тим, що вони не мали права карбувати власної монети.

Дослідники вважають, що другою особою в ханстві був **муфтії** — верховний богослов-правник, який тлумачив ісламські закони і стежив за розвитком освіти, медицини та культури.

Поміркуйте, навіщо у Кримському ханстві було створено таку складну систему державної влади.

Основну масу населення ханства становили прості вільні люди, які займалися переважно скотарством, здебільшого конярством. У південній частині Криму було розвинуто також землеробство. Тут вирощували злакові, городні культури; процвітали виноградарство й садівництво. Розвивалася реміснича діяльність, серед якої найпоширенішими були ковальство, зброярство, ткацтво, гончарство, а також ювелірна справа. Захоплення полонених, яких називали **ясиром**, для продажу на невільницьких ринках було доволі прибутковою справою. Проте найбільше прибутків приносила усе ж таки торгівля сіллю, рибою та тканинами.

Культура Кримського ханства, як і політика, розвивалася під впливом ісламу. На півострові будували мечеті, при яких відкривали школи (тюркською мовою — медресе).

Мечеть — ісламський молитовний дім для богослужінь.

Найвідоміша мечеть Криму — Хан-Джамі в Гезльові (нині — місто Євпаторія). Її спроектував у XVI ст. турецький архітектор Ходжі-Сінан. Цей величний храм є справжнім шедевром ісламської архітектури.

Розгляньте світліну. Які особливості будівлі храму вказують на те, що перед нами мечеть?

Мечеть Хан-Джамі.
Євпаторія. Крим

Унікальною архітектурною та історичною пам'яткою Бахчисараю є палац кримських ханів — Хан-сарай. Це родова резиденція династії Герейів. Палац був центром політичного, духовного й культурного життя держави. Історики стверджують, що палац зводили й оздоблювали італійські, іранські, турецькі, українські та російські майстри протягом XVI–XVIII ст. До ансамблю входять п'ятнадцять унікальних об'єктів. Невід'ємною частиною ханського палацу були сади з фонтанами та басейнами. Вони дали назву місту, яка перекладається як «сад-палац» або «палац садів». Це єдина пам'ятка палацової архітектури кримських татар, що збереглася до наших днів.

Ханський палац у Бахчисараї. Крим

1. Визначте основні риси управління державою у Кримському ханстві.
2. Чому кримський хан визнав залежність від турецького султана?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте основні риси розвитку кримськотатарської державності і запишіть їх у зошит.
- 2 Підготуйте повідомлення про палац кримських ханів у Бахчисараї.

§27. Суспільне і церковне життя на теренах України у XIV–XV ст.

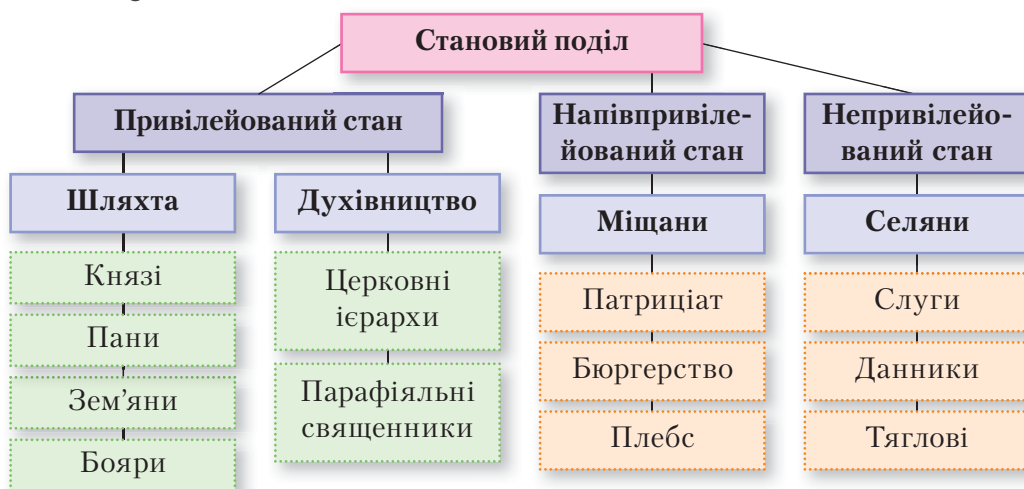

Пригадайте, які суспільні верстви мали привілейоване становище у Русі-Україні.

Протягом другої половини XIV–XV ст. на етнічних українських землях відбувалися суттєві зміни у суспільній структурі.

Розгляньте схему. Які назви ви зустрічаєте вперше?

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських та білоруських землях, що у XIV–XVIII ст. входили до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Належність до шляхетського стану забезпечувала людині широкі права і привілеї, що відділяли її від інших верств суспільства.

Верхівку панівного стану утворювала **титулована знать** — нащадки князів Рюриковичів і Гедиміновичів. Належати до цього стану можна було лише за народженням. Повсякденне життя князя — це вирішення політичних питань (як загальнодержавних, так і з місцевою владою, приміром розв'язання конфліктних ситуацій), збереження й примноження власних володінь.

Найбільших землевласників називали **магнатами**. Це були князі й пани, проти яких боролася рядова шляхта. Урешті-решт протистояння завершилося зрівнянням прав магнатів і шляхти у Другому Литовському статуті.

Значний політичний і економічний вплив мали литовсько-руські родини: Вишневецькі, Заславські, Корецькі, Острозькі, Четвертинські, Чорторийські. Деякі з них нерідко чинили рішучий опір вищій владі.

Серед наймогутніших аристократичних родів дослідники виділяють князів Острозьких. Так, князь **Костянтин Іванович** багато років був великим гетьманом литовським — одним із двох вищих військових керівників держави. Сучасники порівнювали його з античними полководцями, адже Костянтин Острозький провів тридцять

Невідомий художник.
Костянтин Острозький

п'ять битв і лише дві з них програв. Зокрема, він брав участь в успішних кампаніях проти татар та Московської держави. Найвідомішою перемогою князя Острозького стала **битва біля міста Орша 8 вересня 1514 р.** в ході московсько-литовської війни 1512–1522 рр. Його військо розгромило переважаючі сили московитів.

Розгляньте портрет Костянтина Острозького. Які його деталі вказують на риси характеру князя і стиль його життя?

Костянтин Острозький був одним із найбільших землевласників того часу. Йому належало близько ста міст, сорока замків, тисячі трьохсот сіл. Іноземці називали його володіння Країною князя Острозького. Окрім іншого, він був знаним меценатом — перетворив Острог на осередок слов'янської культури, щедро підтримував Києво-Печерський монастир.

Пригадайте, кого називали патриціатом, бюргерами та плебсом у середньовіччі в Західній Європі.

Патриціат — найзаможніші містяни. До них належали найвпливовіші купці, найуспішніші майстри-ремісники. Згодом належність до цього прошарку визначали ще й давність роду та наділення владою. **Бюргерами** зазвичай називають середній прошарок — цехових майстрів і торговців середнього достатку. Найбіднішими були дрібні ремісники, неуспішні торговці та інші мешканці міст.

Найменше прав мали селяни. Так, **слугами** називали особисто вільних землеробів, які працювали на землевласника й отримували за це земельні наділи. Також їх звільняли від повинностей. **Данниками** були особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники. Вони сплачували державі данину (чинш) натурою або грошми. **Тяглові селяни** не мали власної землі, а жили з тих наділів, які отримували від держави або землевласника. За користування землею вони відпрацьовували повинність зі своїм тяглом, тобто робочою худобою. З-поміж тяглових селян були як особисто вільні, так і прикріплені до своїх наділів.

Розгляньте малюнок художника Яна Матейко. За якими деталями зображення можна визначити станову належність персонажів картини? Як змінилося становище панівних і непривілейованих верств населення за часів Великого князівства Литовського?

Я. Матейко. Польська шляхта

Привілеї князів, магнатів та шляхти, зокрема право на закріпачення селян, визначали **Литовські статuti** — збірники правових норм 1529, 1566 і 1588 років. Наприклад, статут 1529 р. гарантував шляхті, що її не каратимуть без суду. Уточнювала права та обов'язки різних станів «Устава на волоки» (1557 р.). З-поміж іншого вона збільшувала податки та повинності селян, значно обмежила їхнє право перейти від одного землевласника до іншого, посилила процеси закріпачення.

Церковне життя у другій половині XIV–XV ст.

Пригадайте, який правитель Галицько-Волинської держави домігся створення Галицької православної митрополії у 1303 р.

Приєднання Галичини до Королівства Польського спричинило насильницьке покатоличення місцевого населення. Представники чернечих орденів — домініканці та францисканці — проповідували та будували тут свої монастирі. У 1375 р. Папа Римський дозволив заснувати в Галичині католицьке архієпископство.

Правителів Великого князівства Литовського турбувало, кому підпорядковуватиметься православна церква. Після Кревської унії православна церква й руські князі підтримали Вітовта. Так, Вітовт намагався вивести православну церкву на своїх землях із підпорядкування митрополита Київського і всієї Русі Фотія, який мав резиденцію в Москві. У 1415 р. у місті Новогрудка собор православних єпископів українських і білоруських земель обрав окремого Київського (а насправді Литовського) митрополита Григорія Цамблака. Митрополит відстоював православну віру в умовах посилення католицизму.

Чому Вітовт прагнув домогтися незалежності православної церкви від Московії?

У 1439 р. у Флоренції було укладено унію між Вселенським патріархом та Папою Римським. Це була спроба примирити католицьку та православну церкви. Але рішення унії не визнали в московських, українських та білоруських землях. Після захоплення турками Константинополя у 1453 р. вплив московського митрополита посилювався. Литовські князі у 1458 р. остаточно відновили Київську митрополію як окрему від релігійного центру в Москві і підпорядковану Константинопольському патріарху.

Становище православного духовництва у Королівстві Польському та у Великому князівстві Литовському було різним. Поляки обкладали православних священників податками, православних єпископів не допускали до сенату, тобто до сейму вищої державної ради. Православне населення потерпало від релігійних утисків.

У Литві становище православних вірян було кращим, проте католики мали більше привілеїв. Великий князь литовський визначав, хто на якій державній землі князівства буде архімандритом або ігуменом у православному монастирі, а на приватних землях це робили князі й пани. Православна церква за часів, коли українські землі входили до складу Польщі й Литви, перебувала у становищі другорядної і залежала від світської влади.

1. Як змінюється становище різних верств населення українських земель наприкінці XIV — у XV ст.?
2. Чому у XIV–XV ст. змінився статус православної церкви?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте розповідь про повсякденне життя представників однієї із суспільних верств українських земель у XIV–XV ст.
- 2 Визначте і запишіть у зошит внутрішньо- та зовнішньополітичні фактори, що ускладнювали становище православної церкви.

§ 28. Сільське господарство. Ремесла і торгівля. Магдебурзьке право

Пригадайте, які заняття приносили основні прибутки жителям Галицько-Волинської держави.

Основою економіки українських земель у складі Великого князівства Литовського, як і раніше, залишалися хліборобство і традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство. Важливість промислів зумовлювали наслідки монгольської навали і небезпечне сусідство з ординцями. Величезні території східноукраїнських земель перетворилися на суцільні мисливські й бортні уходи, тобто **угіддя**. Міщани та селяни займалися сезонним уходництвом — вирушали у знелюднені краї по мед і хутро. Їх називали **уходниками**. Згодом серед уходників утворилися групи за заняттями: соляники — попередники чумаків, а також стрільці, бобровники, рибні ловці та інші.

Чому такі промисли були вигіднішими за землеробство?

На інших українських землях землеробство розвивалося активніше: використовували нову техніку, зокрема колісний плуг, соху з лемешем та сошником. Це дало змогу орати нові землі. Традиційно тут вирощували ячмінь, жито, пшеницю. Поширювалося городництво та садівництво.

Протягом XIV–XV ст. помітно зросло велике феодальне землеволодіння. Так, уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічували кілька десятків **латифундій** — великих приватних земельних володінь, у яких застосовували працю залежного населення.

У цей час у Західній Європі зростає потреба у сільськогосподарських продуктах, особливо у зерні та м'ясі. Тож великі землевласники швидко перетворили свої господарства на фільварки.

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, які виробляли сільськогосподарську продукцію на продаж.

Аби фільварки приносили прибутки, потрібно було багато землі. Тому феодали почали забирати наділи у селян, до того ж збільшували їм панщину, ще й перетворювали їх на кріпаків.

Кріпацтво — правова система, яка передбачала залежність селянина від феодала: селянин був прикріплений до землі, власником якої був феодал, а також підпорядковувався адміністративній і судовій владі феодала.

Селян поділяли на дві основні групи: похожих (вільних), які мали право переїжджати жити до іншого феодалського володіння, та непохожих (або отчичів), позбавлених такого права. Протягом XIV — першої половини XVI ст. відбувався процес перетворення челяді і холопів на залежних селян. А згідно із Третім Литовським статутом у 1588 р. усі залежні селяни стали отчичами, тобто кріпаками.

Чому феодали були зацікавлені у закріпаченні селян?

Розвиток ремесла та торгівлі

В українських містах поступово активізувалася діяльність ремісників, відтак з'явилися нові спеціальності і товари. Так, за підрахунками дослідників, у XV ст. налічувалося понад двісті ремісничих спеціальностей. А це майже утричі більше, ніж за часів Русі-України.

Пригадайте, що таке ремісничі цехи. Розгляньте зображення реконструкції цехових гербів. Визначте ремісничі спеціальності, які символізують ці герби.

Усі висококласні ремісники згуртовувалися у цехи. Якщо майстер не належав до жодного цеху, його вважали ремісником «другого сорту» і називали **паргачем**. Таких майстрів витісняли за межі міст. Дослідники вважають, що основна мета цеху — забезпечити рівноправне становище всіх майстрів, щоб ніхто не міг вивищитися над усіма багатством або, навпаки, зубожіти.

Ремісничі герби

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. на Галичині та Закарпатті, а з кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників Волині, Київщини і Західного Поділля. Цехи встановлювали ціни на товари і послуги, контролювали торгівлю, відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади.

Чому цехова організація ремесла з часом почала стримувати його розвиток?

Українські землі у XIV–XV ст. зберігали свою важливість у системі європейської торгівлі. Адже Дніпровський шлях з'єднував Крим і Північне Причорномор'я з північним землями колишньої Русі-України. Тож Подніпров'ям із півдня везли різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир). А з півночі — хутра, шуби, шкіру та шкіряні вироби тощо. Частина цих товарів продавали на українських ринках, зокрема у Києві. Про нього так і говорили: «Наповнений чужоземними товарами».

Територіями Галичини, Волині та Поділля також пролягало чимало торговельних шляхів. Так, ними до Західної Європи рухалися східні товари і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солоноріба, сіль, деревина тощо. Натомість привозили західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. Протягом XV–XVI ст. купці із цих земель все більше вивозили деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства на продаж до інших країн.

Як змінилася торгівля в українських землях після монгольської навали?

Магдебурзьке право

У XIV–XV ст. зросла кількість міст, а отже, і вплив міщан на розвиток економіки та культури. Та українські міста й надалі зберігали феодально-аграрний характер. Містяни займалися і землеробством, і скотарством, і одночасно ремеслом та торгівлею. До всього вони перебували в залежності від магнатів і відбували повинності: сплачували оброк натурою чи грошима. Населення багатьох міст Подніпров'я через часті напади татар відбувало лише військову повинність.

Значна частина українських міст у XIV–XV ст. отримала **магдебурзьке право**, тобто містом управляв не феодал, а виборний магістрат, який очолював в'їт.

Магдебурзьке право (від назви міста Магдебург, що у Німеччині) — це середньовічне міське право, за яким містами управляли та здійснювали в них судочинство органи міського самоврядування, а не великі землевласники.

Прочитайте текст параграфу. Накресліть у зошиті схему і заповніть її.

Органом міського самоврядування (тобто установою, що управляла містом) був **магістрат**. Керівника магістрату називали **в'їтом**. Спочатку в'їта призначав король, пізніше ця посада стала виборною. Крім в'їта до магістрату входили його помічники — бурмистри і дві ради, які називали **колегіями**. Одну раду утворювали радники (або райці). Вона вирішувала адміністративні, господарські, фінансові справи тощо. Другу раду утворювали лави. Засідателі лави здійснювали судочинство, переважно карне.

Окрім іншого, магдебурзьке право закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників. Також воно встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо.

Вчені стверджують, що першими магдебурзьке право здобули міста Володимир (імовірно, у 1324 р.) та Сянок (1339 р.). У XV–XVII ст. його отримала більшість міст України.

1. Поміркуйте, які заняття приносили найбільше прибутків жителям українських земель наприкінці XIV — у XV ст.
2. Які позитивні наслідки мало запровадження в українських містах магдебурзького права?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте і запишіть у зошит основні риси економічного розвитку українських земель у XIV–XV ст.
- 2 Підготуйте повідомлення про повсякденне життя селян, ремісників чи купців у зазначений період.

§ 29. Пам'ятки середньовічної культури XIV–XV ст. Юрій Дрогобич

Освіта. Наука

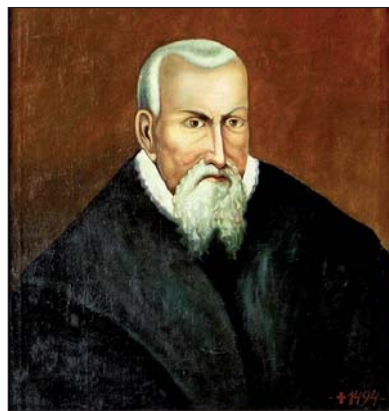

Чому церква у X–XIII ст. була основним осередком освіти?

Незважаючи на наслідки монгольської навали, поділ земель між сусідніми державами, освіта і культура на теренах України продовжували розвиватися. І церква в цьому грала першорядну роль. Так, духовенство і надалі навчало дітей при церквах і монастирях. Заможні ж люди наймали дяків, аби навчати своїх дітей удома. Церковні книги використовували як підручники.

Подальшу освіту охочі здобували самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови. Оскільки на українських землях не було закладів вищої освіти, українці прагнули потрапити до європейських університетів: Болонського, Краківського, Падуанського, Гейдельберзького, Празького. Дехто з них досяг значних успіхів.

Найвизначніший учений XV ст. українського походження — астроном, філософ і астролог, перший серед українців доктор медицини й філософії, ректор Болонського університету, професор Ягеллонського університету у місті Краків Юрій Котермак, відомий як Юрій Дрогобич. Він — перший дослідник українського

Невідомий художник.
Юрій Котермак (Дрогобич)

походження, чия наукову роботу було опубліковано. Це «Прогностична оцінка поточного 1483 р.». Окрім іншого, у ній автор ознайомив читача зі Східною Європою. Юрій Котермак написав латиною сім трактатів, низку віршованих промов і послань до Папи Римського. Усі свої твори він незмінно підписував: «Юрій із Дрогобича, русин».

Чому лише незначна кількість українців могла здобути освіту в європейських університетах?

Літописання. Розвиток літератури

Сторінка із Київського Псалтиря. 1397

Пригадайте назви найвідоміших літописів Русі-України і Руського Королівства.

У XIV–XV ст. продовжувало розвиватися літописання. Літописними центрами на рівні із Києвом стали Холм, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів. Дослідники докладно вивчають **Короткий Київський літопис**, що оповідає про події 1491–1515 рр., і так звані литовські, або західноруські, літописи, які збереглися до нашого часу в кількох редакціях, тобто варіантах.

Окрім літописання, в цей період розвивалися традиційна церковна та світська література. До речі, усі книги були рукописними. І найбільше їх створювали у Києві.

Серед найвідоміших світських книг — збірка повчань «**Ізмарагд**». Її було укладено для домашнього та келійного читання. Переважна більшість текстів в «Ізмарагді» — це твори на тему християнської моралі. Найдавніший відомий список з цієї книги зроблено у другій половині XIV ст. А от поширився «Ізмарагд» по всій Україні пізніше — у XVI–XVII ст.

Церковних книг було значно більше, ніж світських. Це і переробки давніших Євангелій, описи житій святих, проповіді. Приміром, **Київський Псалтир** XIV ст. Його рукопис зроблено на двохсот двадцяти дев'яти аркушах пергаменту великого розміру, мовою, яка має риси

української. Переписав Київський Псалтир київський протодиякон Спиридоній на замовлення смоленського єпископа Михаїла.

Чим сторінка Київського Псалтиря відрізняється від рукописних книг ранішого періоду?

До речі, елементи народної мови українців XIV ст. можна помітити і в **Королівському Євангелії** 1401 р. Цю літературну пам'ятку переписав такий собі Станіслав Граматик. Науковці вважають, що він міг бути ченцем, який здобув освіту у Краківській гімназії, а можливо, і у Празі, чи Відні, чи навіть Греції. Усе тому, що текст Королівського Євангелія рясніє грецизмами, хоча й написаний церковнослов'янською мовою зі значною кількістю українських живорозмовних рис, особливо українських слів.

Чому вплив української мови на літературу поступово посилювався?

У 1440-х роках німецький винахідник Йоганн Гутенберг створив європейський спосіб друкарства рухливими літерами. Відтоді на українські землі потрапили друковані книги латиною із друкарень Лейпцига, Нюрнберга та інших міст.

Наприкінці XV ст. німець **Швайпольт Фіоль** почав друкувати книги й церковнослов'янською мовою. Так, у **1491 р.** він надрукував кирилицею у Кракові чотири книги для церковної служби у православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Постна», «Тріодь Квітна».

Архітектура і містобудування

Багато міст зберігало забудову часів Русі-України. Однак із поширенням магдебурзького права у плануванні поселень з'явилися типові риси будівель Західної Європи. Центром міста стала прямокутна ринкова площа, до якої вели головні міські вулиці. На ній зводили ратушу, крамниці, майстерні заможних ремісників і житлові будинки. Згодом ринкову площу перестали забудовувати, а поряд зводили храми.

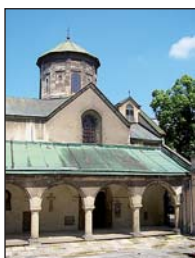
Протягом XIV–XV ст. на українських землях тривало будівництво оборонних споруд. Замки мали захищати містян від татарських

набігів. Тож було збудовано дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці та Черкасах. А оскільки поширювалася вогнепальна зброя, і вберегти від неї могли тільки стіни з каменю або цегли, зростає кількість мурованих оборонних замків і фортець. Так, міцні мури постали у Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці-Подільському, Акермані та в інших містах.

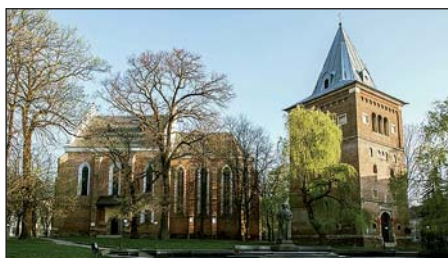
Храмові споруди теж виконували оборонні функції. Яскравим прикладом культової споруди, яка за необхідності обороняла мешканців, є Покровська церква у с. Сутківці. Центральна будівля цього храму оточена чотирма баштами, кожна з яких має по два ряди бійниць.

Які риси оборонних споруд ви бачите на світлинах?

Вірменський собор у Львові

Костел Святого Варфоломія у Дрогобичі

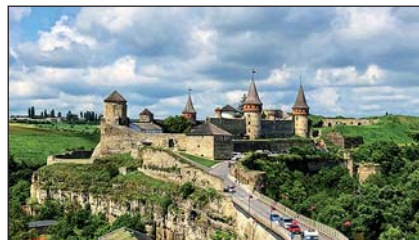
Хотинська фортеця

Замок Любарта

Покровська церква у Сутківцях

Кам'янець-Подільська фортеця

Ханський палац у Бахчисараї

Замок Паланок у Мукачеві

Генуезька фортеця у Судаку

Живопис

Образотворче мистецтво теж поєднувало традиційні риси і нові для того часу явища. Так, художники опанували техніку світлотіньового моделювання, стали передавати у виразах ликів святих почуття і душевний стан.

Фрескові розписи залишалися популярними до середини XVI ст. Найвідоміші з-поміж них — фрескові розписи каплиці в Горянах під Ужгородом, Вірменської церкви у Львові, Бакотського монастиря на Поділлі. До речі, українські майстри працювали й у Королівстві Польському. Вони декорували каплиці Святої Трійці в Любліні та Святого Хреста Вавельського замку у Кракові.

Центрами ж іконопису, як і раніше, залишалися Київ, Луцьк та Львів. Написання ікон теж у той час зазнало змін. На них з'явилися зображення рослин, будівель, предметів побуту. У XV ст. зростає кількість ікон, написаних на дошках. Найвідомішими з них є ікона Святого Юрія Змієборця, що зберігається у селі Станілів, Богородиці Одигітрії, що прикрашає храм у селі Красів, та ікона Богородиці з пророками із церкви у селі Підгородці. Унікальність першої ікони в тому, що святого Юрія на ній зображено не на білому коні, як зазвичай в українській іконографічній традиції, а на чорному. А в іконі Богородиці Одигітрії відчутний вплив елліністичних традицій.

Ікона Святого
Юрія Змієборця.
XIV ст.

Ікона Богородиці
із пророками із Підгородців.
Кін. XV — поч. XVI ст.

Ікона Богородиці
Одигітрії із Красова.
Кін. XV ст.

1. Які європейські філософські ідеї могли вплинути на український живопис? Які нові риси з'явилися в розвитку української культури?
2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте повідомлення про пам'ятку культури XIV–XV ст.
- 2 Визначте, як іноземне панування вплинуло на розвиток культури українських земель у другій половині XIV–XV ст.

Практична робота

Працюємо з картою

Територію якої держави виділено на карті помаранчевим кольором? Визначте вплив цієї держави на сусідів і розвиток українських земель у XV ст.

Аналізуємо історичне джерело

«Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Семеонового сина Мартіна, а посадив воєводу з Литви Мартіна Гаштольдта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак будучи примушені, погодились. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи».

Які причини зумовили події, описані в уривку? Яку політику щодо українських земель проводили діячі, згадані в тексті?

Зі спогадів венеціанського посла Амброджіо Контаріні: «Це місто [Київ] стоїть на кордоні з Татарією, воно є важливим центром торгівлі, сюди купці з верхньої Русі привозять хутра та інші товари і звідси вони, збираючись у каравани, йдуть до Кафи, тому що на них часто нападають татари... Його жителі мають звичай працювати з ранку до третьої години дня, після чого йдуть до шинків (caverne), де залишаються до ночі».

Які важливі риси з життя Києва XV ст. описує Контаріні? Чи зміниться ваша думка про киян, якщо ви врахуєте, що особливість життєвого укладу киян, які вечори проводили у шинках, пов'язана, очевидно, із забороною палити світло у приватних будинках?

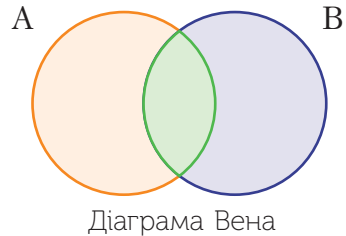
Творимо

Складіть історичний портрет видатного діяча чи діячки, чие життя було пов'язане з українськими теренами.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1** Порівняйте (на вибір) політику Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Королівства Угорського, Московії, Кримського ханства щодо українських земель. Скористайтесь діаграмою Вена, де різні площини — це те, що відрізняє політику держав, а площина посередині — їхні спільні риси.

- 2** Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит.

- Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського наприкінці XV — на початку XVI ст.?
  - А Волинь, Галичина, Чернігово-Сіверщина
  - Б Західне Поділля, Галичина, Київщина
  - В Київщина, Волинь, Східне Поділля
  - Г Київщина, Західне Поділля, Чернігово-Сіверщина

2. Яка теза характеризує політику Ягайла Ольгердовича?
 А зберігав традиційний устрій Великого князівства Литовського
 Б протидіяв покатоличенню знаті, розширював права православних
 В відновив ліквідовані удільні князівства в українських землях
 Г уклав династійну унію з Польщею
3. Про події якого року йдеться у Київському літописі: «Того ж року бій був Костянтина Івановича Острозького з Москвою під Оршею, за Дніпром на Кропивні річці. І побив князь Москву»?
 А 1514 р.   Б 1526 р.   В 1538 р.   Г 1541 р.
4. Коли правитель держави, територію якої заштриховано на карті, визнав васальну залежність від Османської імперії?

- А 1401 р.   Б 1441 р.   В 1478 р.   Г 1502 р.
5. Магістрат – це
 А об'єднання ремісників однієї професії.
 Б орган міського самоврядування.
 В голова міського самоврядування.
 Г велике поміщицьке господарство.

6. Установіть хронологічну послідовність правління великих литовських князів.

- А Казимир Ягайлович
- Б Вітовт Кейстутович
- В Сигізмунд Кейстутович
- Г Свидригайло Ольгердович

7. Установіть відповідність між зображеннями пам'яток архітектури та їх назвами.

- А Генуезька фортеця у Криму
- Б Замок Паланок (Мукачівський замок)
- В Замок Любарта (Луцький замок)
- Г Хотинська фортеця
- Д Ханський палац у Бахчисараї

8. Які твердження стосуються Кримського ханства?

- 1) утворилося в 1440-х роках унаслідок відокремлення від Золотої Орди
- 2) хани підкорили генуезькі портові міста-колонії південного узбережжя Криму та князівство Феодоро
- 3) протягом XV–XVI ст. унаслідок завоювань перетворилося на імперію, володіння якої розмістилися на трьох континентах

- 4) було основним експортером сільськогосподарської продукції на європейський ринок та до Нового Світу
- 5) перебувало у васальній залежності від турецького султана, зобов'язувалося брати участь у його воєнних кампаніях
- 6) влада належала ханам, які походили з ханського роду Ґереїв
- 7) династія Ґереїв уклала союз із Королівством Польським

3 Визначте, про які події йдеться в уривках з історичних джерел. «Ольгерд... пішов у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини новгородського князя Коріята, княжичі: Олександр, Костянтин, Юрій та Федір. І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками на чолі, поділену на три загони... Татари не змогли довго витримати лобового натиску Литви й почали відступати та втікати у розлогі степи. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки...» «Магнати і шляхта змусили юну королеву [Ядвігу] в державних інтересах Польщі відмовитися від нареченого з австрійського дому і вийти заміж за литовського князя Ягайла...» «...а гетману його, видатному князю Костянтину Івановичу Острозькому дай Боже здоров'я і щастя вперед ліпше як нині; побив силу велику московську, щоб так побивав сильну рать татарську, проливаючи кров їхню бусурманську».

4 Визначте, які найважливіші зміни впливали на розвиток українських земель у XIV–XV ст.

§30. Внесок Русі-України у формування європейської цивілізації

Які досягнення русько-українського суспільства ви вважаєте найважливішими для розвитку українських земель у майбутньому?

Українська культура формувалася під впливом одночасно східної та європейської традицій. Тож доба середньовіччя — особливий період. Адже завдяки політичним та економічним процесам руські землі цікавили найрозвиненіші держави того часу.

Розгляньте фото реконструкції середньовічного Києва. Чому велику кількість храмів у столиці вважали ознакою могутності держави?

Київ за часів Ярослава Мудрого.
Реконструкція-діорама в Музеї історії України

Єпископ Тітмар Мерзебурзький був вражений величчю середньовічного Києва. Він писав, що у столиці королівства (саме так він називав Руську землю) — понад чотириста церков і люду незчисленна сила, що то місто велике і сильне.

Поміркуйте, як розвиток Русі-України залежав від релігійного фактора.

Руський культурний простір формувався під впливом християнської традиції. Але це не означає, що середньовічна культура сучасних українських земель копіювала здобутки візантійських чи болгарських культур. Досягнення інших народів стимулювали розвиток власного творчого потенціалу. Так, учений-енциклопедист Михайло Максимович наголошував на унікальності «Повісті минулих літ», «Слова о полку Ігоревім» і «Слова» Кирила Турівського.

Чи погоджуєтеся ви з думкою Михайла Максимовича? Аргументуйте свою відповідь.

Візантійські письменники зауважували, що у жителів руських земель розвивалося народовладдя. Так, Прокопій писав, що «тут з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади».

Поміркуйте, про який спосіб вирішення суспільних справ ідеться. Як змінювалося політичне життя Русі-України з часом?

Справжнім проривом у тогочасній юриспруденції стала «Руська правда» Ярослава Мудрого, адже цим законом князь замінив смертну кару штрафами. «Руська правда» мала значний вплив на всі правові пам'ятки литовсько-руської доби, зокрема на «Судебник» Казимира Ягеллончика 1468 р. і Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр. Дослідники вважають, що деякі норми «Руської правди» використав у польських статутах король Казимир Великий.

Про що свідчить тривале використання правових норм, які виникли за часів Русі-України?

Русичі уславилися, окрім іншого, й у морських походах проти Візантії, і в боротьбі з кочовиками. Увесь тогочасний світ вважав руське військо потужною силою. Учені особливо високо оцінюють галицько-волинське військо. Його лінійна піхота не боялася кавалерійських атак і лучників. У 1257 р. саме піхотинці стримали атаку важкої монгольської кінноти під стінами Володимира. Об'єднане галицько-волинське військо з ополченням у часи Данила Романовича могло виставити до тридцяти тисяч польової рати. У XIII ст. більшого війська не мав жоден князь.

У домонгольський період коні у війську не мали спеціального захисту. Данило Романович першим запровадив такі нововведення. За Лева Даниловича шкіряні «кояри» повністю захищали круп коня, а «личини» — голову тварини.

Які військові перемоги русичів позитивно вплинули на розвиток сучасних українських земель? Чому військової могутності тогочасних правителів не вистачило, аби зупинити наступ монголів?

Особливості суспільного життя Русі-України

Давньоруська держава у своєму розвитку суттєво змінювалася. Так, у IX — більшій частині X ст. значний вплив на владу князя мала військова дружина. Дружинники управляли державою, збирали данину й чинили суд на місцях. А вже за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого сформувалася одноосібна монархія, і на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники — сини великого князя та його бояри. Це єдиновладдя значною мірою трималося на особистих талантах Володимира і Ярослава, адже це були сильні й авторитетні князі. Та й величезна територія держави ще не була освоєна повністю. Князі-наступники не могли впоратися зі складними завданнями, тому утворили тріумвірат Ярославичів.

Пригадайте, хто із синів Ярослава входив до тріумвірату. Які інші союзи між князями мали значний вплив на розвиток руських земель?

Тимчасове посилення князівської влади за Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича не вирішило політичних проблем Русі-України. Князі на місцях прагнули більших повноважень, тож дедалі частіше виявляли непокору київському князеві.

Який спосіб подолання князівських усобиць зображено на ілюстрації? Чи був цей спосіб ефективним? Чому?

У реальному політичному житті Русі-України було багато суперечностей. Як-от усередині правлячої верхівки. Однак практика князівських з'їздів свідчила про постійне прагнення подолання конфліктів.

О. Ківшенко. Народу читають «Руську правду» при великому князі Ярославі. 1880

Яка суспільна верства мала значний вплив на політичне життя руських земель?

Майже вся історія Галичини XII–XIII ст. є відображенням непримиримих протиріч між князівською владою і боярською опозицією. Місцеву знать цікавила лише її вотчина, а посилення князя загрожувало могутності тодішніх місцевих «олігархів». Тому галицьке боярство плело інтриги та намагалося усіляко послабити владу князя.

Чому бояри діяли виключно у власних інтересах, ігноруючи державні?

Із поширенням влади Великого князівства Литовського та Королівства Польського суспільне життя на українських землях зазнало певних змін.

Український історик Микола Котляр вважає, що запровадження магдебурзького права в Києві наприкінці XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування і наслідок прагнення містян зберегти свої вольності.

Чи погоджуєтеся ви з висновками історика? Наведіть факти на підтвердження або спростування його думки.

Вплив Русі-України на розвиток європейської цивілізації

Пригадайте ознаки цивілізації.

Русь-Україна була однією з наймогутніших держав свого часу. Вона значно впливала на розвиток європейської цивілізації.

Розгляньте схему. Наведіть приклади, які проілюструють вплив Русі-України на розвиток європейської цивілізації.

Ознаки цивілізації
за Л. Морганом

- використання письма
- розвиток міст
- складні технічні здобутки (суднобудування, військова техніка)
- правовий статус приватної власності
- державні форми управління суспільством (публічні суспільні органи)

Русичі стримували натиск кочових народів — вони формували форпост між степом і осередками цивілізації. Зовнішньополітична діяльність Русі-України впливала на політичні події та міжнародні відносини в Європі й Азії, на Близькому Сході. Розвивалися політичні, економічні, династичні зв'язки із Францією, Швецією, Англією, Польщею, Угорщиною, Норвегією, Візантією. Народ Русі-України і Королівства Руського створив багату, самобутню і на той час високу матеріальну й духовну культуру, яка увібрала західні та східні впливи і збагатила світову культурну спадщину.

Практична робота

1. Заповніть таблицю.

Важливі події та явища	Європа	Русь-Україна
У політичному житті		
У розвитку господарства		
У культурній сфері		

2. Визначте, що спільного і чим різнилися загальноєвропейські процеси та розвиток українських земель у середньовіччі.

3. Чи погоджуєтеся ви з думкою Михайла Грушевського, що «Київська Русь [Русь-Україна] є першою формою української державності»?

Творимо

Намалюйте герб Русі-України і поясніть, які деталі і чому ви на ньому зобразили.

Пригадайте, які постери чи інфографіку ви створили під час вивчення курсу історії України у 7 класі. Об'єднайтеся у пари і разом попрацюйте над колажем (поєднання різних ілюстрацій, матеріалів і фактур), постером чи інфографікою, які б демонстрували особливості розвитку українських земель протягом V–XV ст. Презентуйте свою роботу однокласникам/однокласницям.

ЗМІСТ

Шановні семикласники та семикласниці!	3	Творимо	29
РОЗДІЛ 1		Узагальнення і тематичний контроль	29
Виникнення та становлення Русі-України	4	РОЗДІЛ 2	
§ 1. Розселення слов'янських племен на теренах України. Господарство і суспільство слов'ян	5	Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.	32
Господарський і суспільний розвиток східних слов'ян	7	§ 6. Князювання Володимира Великого	33
Домашнє завдання	10	Утвердження Володимира Святославича на київському столі .	33
§ 2. Сусіди східних слов'ян	10	Внутрішня політика Володимира Святославича	34
Візантійська імперія	10	Зовнішня політика	36
Скандинавія	11	Запровадження християнства	36
Авари. Булгари та Хозарський каганат	12	Домашнє завдання	38
Домашнє завдання	14	§ 7. Русь-Україна за Ярослава Мудрого. «Руська правда» .	38
§ 3. Утворення Русі-України ...	14	Утвердження Ярослава Володими- ровича на київському столі	39
Кий	15	Внутрішня політика Ярослава Мудрого	40
Аскольд	16	«Руська правда»	41
Домашнє завдання	17	Зовнішня політика Ярослава Мудрого	42
§ 4. Правління Олега та Ігоря ...	18	Домашнє завдання	43
Олег	18	§ 8. Суспільний устрій. Влада князя	43
Ігор	20	Влада князя	45
Домашнє завдання	22	Домашнє завдання	46
§ 5. Княгиня Ольга. Правління Святослава Ігорьовича	22	§ 9. Повсякденне життя. Господарство. Ремесла. Торгівля	46
Ольга	22	Повсякденне життя. Господарство .	47
Святослав	24	Домашнє завдання	49
Домашнє завдання	27		
Практична робота	28		
Працюємо з картою	28		
Аналізуємо історичне джерело	28		

**§ 10. Культура Русі-України
наприкінці X — у першій
половині XI ст. 50**

Писемність та освіта 50

Архітектура і образотворче

мистецтво 51

Домашнє завдання 52

Практична робота 52

Працюємо з картою 52

Аналізуємо історичне джерело 53

Творимо 53

**Узагальнення і тематичний
контроль 53**

РОЗДІЛ 3

**Русь-Україна у другій половині
XI — першій половині XIII ст. . . . 56**

**§ 11. Передумови політичного
дріблення Русі-України.
Любецький з'їзд князів . . . 57**

Правління Ярославичів. Перший

тріумфірат 57

Домашнє завдання 60

**§ 12. Правління Володимира
Мономаха та його сина
Мстислава 60**

Правління Мстислава

Володимировича 63

Домашнє завдання 64

**§ 13. Київське, Переяславське
та Чернігівське князівства
в середині XII — першій
половині XIII ст. Політичне
і соціально-економічне
життя 65**

Роздробленість Русі-України 65

Київське князівство 66

Чернігово-Сіверське князівство . . . 67

Переяславське князівство 68

Домашнє завдання 68

**§ 14. Галицьке і Волинське
князівства у другій
половині XII ст.
Ярослав Осмомисл 69**

Галицьке князівство 69

Волинське князівство 71

Домашнє завдання 72

**§ 15. Культура Русі-України
у другій половині XI —
першій половині XIII ст. . . . 73**

Освіта 73

Книжні пам'ятки. Розвиток

літописання 74

Архітектура 77

Образотворче мистецтво 78

Домашнє завдання 79

**§ 16. Кочові народи степів України
X—XIII ст. 80**

Печеніги 80

Торки 81

Половці 82

Домашнє завдання 83

**§ 17. Крим у складі Візантійської
імперії 83**

Домашнє завдання 84

Практична робота 85

Працюємо з картою 85

Аналізуємо історичне джерело 85

Творимо 86

**Узагальнення і тематичний
контроль 86**

РОЗДІЛ 4

**Королівство Руське (Галицько-
Волинська держава) 90**

**§ 18. Утворення Галицько-
Волинської держави 91**

Правління Романа Мстиславича . . .	92	Узагальнення і тематичний контроль	113
Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави	94	РОЗДІЛ 5	
Домашнє завдання	95	Руські удільні князівства у складі сусідніх держав.	
§ 19. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)	96	Кримське ханство	116
Другий похід монголів на руські землі	98	§ 23. Інкорпорація руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та інших держав	117
Утворення Золотої Орди	101	Боротьба за галицькі землі	117
Домашнє завдання	102	Князь Любарт	118
§ 20. Король Данило — будівничий Галицько-Волинської держави	102	Українські землі у складі Великого князівства Литовського	118
Відновлення єдності Галицько-Волинської держави. Внутрішня політика Данила Романовича	102	Українські землі під владою Угорщини, Молдавського князівства та Московії	120
Зовнішня політика Данила Романовича	104	Буковина у складі Молдавського князівства	121
Домашнє завдання	105	Експансія Московської держави . .	121
§ 21. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича та її розпад	105	Домашнє завдання	122
Домашнє завдання	107	§ 24. Крєвська унія 1385 р. і українські території. Опір руських князів політиці централізації та його наслідки	122
§ 22. Культура Галицько-Волинської держави XIII — першої половини XIV ст. .	108	Передумови, зміст і наслідки Крєвської унії	122
Літописання	108	Опір руських князів політиці централізації та його наслідки	124
Освіта	108	Домашнє завдання	125
Архітектура	109	§ 25. Держава Феодоро у Криму	126
Мистецтво	110	Домашнє завдання	127
Домашнє завдання	111	§ 26. Утворення Кримського ханства. Герей. Суспільний устрій та культура ханства	128
Практична робота	112		
Працюємо з картою	112		
Аналізуємо історичне джерело . . .	112		
Творимо	113		

Кримське ханство. Династія Геревів	128	Літописання.	
Суспільний устрій та культура		Розвиток літератури	142
Кримського ханства	130	Архітектура і містобудування	143
Домашнє завдання	132	Живопис	145
§ 27. Суспільне і церковне життя на теренах України у XIV–XV ст.	132	Домашнє завдання	146
Церковне життя у другій половині XIV–XV ст.	135	Практична робота	146
Домашнє завдання	136	Працюємо з картою	146
§ 28. Сільське господарство. Ремесла і торгівля. Магдебурзьке право	137	Аналізуємо історичне джерело	146
Розвиток ремесла та торгівлі	138	Творимо	147
Магдебурзьке право	139	Узагальнення і тематичний контроль	147
Домашнє завдання	141	§ 30. Внесок Русі-України у формування європейської цивілізації	150
§ 29. Пам'ятки середньовічної культури XIV–XV ст. Юрій Дрогобич	141	Особливості суспільного життя Русі-України	153
Освіта. Наука	141	Вплив Русі-України на розвиток європейської цивілізації	154
		Практична робота	155
		Творимо	155

Аби відкрити QR-коди без смартфона, уведіть у пошукове поле браузера на своєму ПК такі посилання:

§ 1: cutt.ly/xtlK8gf	§ 14: cutt.ly/6tz2IGd
§ 2: cutt.ly/ltzME2v ; cutt.ly/8tlK7mp	§ 15: cutt.ly/3tz2vTL ; cutt.ly/ytz2Qds
§ 3: cutt.ly/wtlLoMa	§ 16: cutt.ly/Otz2TeF
§ 4: cutt.ly/qtlLpAG	§ 17: cutt.ly/Htz2Uxj ; cutt.ly/TyPwThc
§ 5: cutt.ly/TtlLamG	§ 18: cutt.ly/tyd8xAj
§ 6: cutt.ly/Hyhzyw5 ; cutt.ly/ZyhzoVR ; cutt.ly/ZtlLWye ; cutt.ly/nyhzWym	§ 19: cutt.ly/4yd8vEM
§ 7: cutt.ly/lyjszTJ ; cutt.ly/VyjsxoJ ; cutt.ly/Lyjscuv ; cutt.ly/BtlLJe7 ; cutt.ly/etlLXoJ	§ 20: cutt.ly/Eyd8bRt
§ 8: cutt.ly/mtz13nz ; cutt.ly/Ctz0tZO	§ 21: cutt.ly/3yd8b6h
§ 9: cutt.ly/tyjstvG ; cutt.ly/xyjsmlu ; cutt.ly/Htz0Ris	§ 22: cutt.ly/4yd8n3x
§ 10: cutt.ly/Etz0P5T	§ 23: cutt.ly/kyd8mM9
§ 11: cutt.ly/Utz2e1q ; cutt.ly/ktz2ub9	§ 24: cutt.ly/iyd8QKp
§ 12: cutt.ly/gtz2sag ; cutt.ly/htz2d4k	§ 25: cutt.ly/Lyd8Evs ; cutt.ly/eyPwYEJ
§ 13: cutt.ly/ytz2h1r	§ 26: cutt.ly/3yd8E0Z
	§ 27: cutt.ly/qyd8RnX
	§ 28: cutt.ly/5yd8Twa
	§ 29: cutt.ly/Xyd8T8x

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ДУДАР Ольга Володимирівна

ГУК Олександр Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. О. Осадча*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *А. О. Гуменюк*
Коректор *О. В. Сєвєрцева*

Формат 70 × 100 $\frac{1}{16}$.
Ум. друк. арк. 12,960 + 0,405 форзац.
Обл.-вид. арк. 12,50 + 0,69 форзац.

ТОВ «Видавничий дім «Освіта»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва:
04053, Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

У підручнику використано:

фото з відкритих джерел мережі Інтернет таких авторів: М. Давидович, М. Стольницький, В. Єрмілко, О. Корчинський, А. Горбачева, І. Гвоздецький, Ю. Криливець, В. Войтик, @brgfx.zip, Дон. Анатолий, І. Парнікоза, Nick Grapsy, VyshgorodZapovidnyk, Uk-Kamelot, Rbrechko, George Chernilevsky, Paweł 'pbm' Szubert, Lepestocheck, Unknown, Okosmin, Kiyanka, Usershakko, NIKON CORPORATION, Eugenmakh, Asta, Lestat (Jan Mehlich), nikitin.co.ua;

фото із сайту Національного історико-культурного заповідника «Софія Київська»;
зображення © shutter stouk таких авторів: Hein Nouwens, Ruslan Khismatov, jorisvo, Larisa Dmitrieva, Lacosteman, Barvista, Dmytro Stoliarenko.

Глосарій

- Русь (Русь-Україна)** — 1) історичне ядро держави в Середньому Подніпров'ї (із центрами Київ, Чернігів, Переяслав); 2) усі землі Східної Європи, на які розповсюджувалася влада руських князів
- Князь** — військовий вождь, ватажок роду у східних слов'ян. За часів Київської держави – правитель, представник князівського роду Рюриковичів
- Дружина** — 1) соратники князя; 2) військо Русі-України
- Полюддя** — об'їзд князем із дружиною підвладних територій Русі-України з метою зібрати данину (товарів або срібла) до княжої казни
- Печеніги** — тюркомовні кочовики, які здійснювали набіги на руські землі у X–XI ст. Розбив печенігів Ярослав Мудрий у 1036 р.
- Язичництво** — первісна релігія давніх слов'ян, які обожнювали сили природи та вірили в багатьох богів
- Вотчина** — спадкова земельна власність князів, бояр та інших представників панівної верхівки у Русі-Україні та середньовічній Україні
- Бояри** — панівний (нарівні із князями) прошарок людності в руських землях та середньовічній Україні
- Шлюбна дипломатія** — укладання шлюбів між представниками правлячих династій з метою налагодити вигідні політичні відносини
- Собор** — 1) християнський храм, у якому міститься (або містилася) єпископська кафедра — престол єпископа; головний храм міста, монастиря; храм, що має особливе історичне значення
- Ікона** — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма

- Графіті** — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, керамічних виробах та інших речах
- Мозаїка** — сюжетне зображення або орнамент, складені із фрагментів різнокольорових каменів, смальти тощо й укріплені на шарі цементу або вапняного розчину
- Фреска** — техніка настінного малярства. Фарби у такій техніці наносять на сирий тиньк
- Книжкові мініатюри** — твори образотворчого мистецтва невеликого розміру в книгах
- Ярлик** — письмовий указ хана Золотої Орди на дозвіл руським князям правити землями
- Баскак** — чиновник високого рангу в Золотій Орді, який видав збором данини, пильнував за дотриманням порядку
- Берестяна грамота** — пам'ятка давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написана на бересті
- Унія** — союз кількох монархічних держав під владою однієї династії
- Шляхта** — родова аристократія у добу середньовіччя та нового часу; військово-служила знать
- Магнат** — великий землевласник — представник бояр, князів, шляхти, панів, старшини в Угорщині, Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Білорусі, Україні та інших країнах Європи
- Султан** — правитель Османської імперії
- Магдебурзьке право** — правова система міського самоврядування в Центральній Європі у середньовіччі. Місто, яке отримувало магдебурзьке право, мало власне судочинство, свободу вибору занять та інші права